

گستره پژوهش‌های داخلی در زمینه ساخت مقیاس‌های دینی

دکتر محمد خدایاری فرد

روان شناس بالینی کودک و دانشیار دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران

چکیده:

امروزه پژوهشگران مسلمان با علاقه و حساسیت قابل تقدیری به پژوهش در زمینه روان شناسی اسلامی، دین و دینداری و عملیاتی کردن مؤلفه‌های آن با استفاده از منابع قرآن کریم و احادیث ائمه معصومین(ع) توجه می‌کنند. یکی از مهم ترین سوالاتی که درباره مطالعات روان شناسی دینی به طور اعم و روان شناسی اسلامی به طور اخص مطرح می‌باشد، این است که آیا اصولاً مطالعه علمی دین امکان پذیر است؟ و در صورت امکان پذیر بودن آیا ابزار معتبری برای ارزیابی نگرش‌های دینی افراد جامعه و سنجش میزان دینداری آنان وجود دارد؟ بر این اساس پژوهشگران کشور اسلامی ایران مدل‌های متفاوتی از موضوع روان‌شناسی اسلامی و نیز ساختار معارف و تعالیم مذهبی را ارائه و وضعیت دینداری افراد جامعه را مطالعه نموده‌اند. این پژوهش‌ها بر اساس سال انجام پژوهش عبارتند از: علوان آبادی (۱۳۵۲)؛ گلریز (۱۳۵۳)؛ سراج‌زاده (۱۳۷۵)؛ آرین (۱۳۷۸)؛ باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸)، جان بزرگی (۱۳۷۸)؛ خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸)؛ گلزاری (۱۳۷۸)؛ بهرامی (۱۳۷۸)؛ طالبان (۱۳۷۸)؛ طالبان (۱۳۷۹)؛ خدایاری و خوانین‌زاده (۱۳۷۹)؛ اکبری و پارسا (۱۳۷۹)؛ رجب‌زاده (۱۳۷۹)؛ آذربایجانی (۱۳۸۰)؛ نیکخواه (۱۳۸۰)؛ معتقد لاریجانی (۱۳۸۱) و شریفی (۱۳۸۱).

با مطالعه دقیق‌تر پژوهش‌های فوق‌الذکر مشاهده می‌گردد که اکثر این پژوهش‌ها از دو بعد قابل نقد و بررسی می‌باشند، یکی از نظر ویژگی‌های روش شناختی از جمله ضعف در گزارش کامل ویژگی‌های روان سنجی ابزارها و مقیاس‌های طراحی شده جهت سنجش دینداری بخصوص رویی و پایایی ابزارها و دیگری از این بُعد که برخی از این پژوهشگران جهت تهیه و تدوین مقیاس دینداری از الگو و مدل‌های غیراسلامی و عمدتاً از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و یا آلپورت (۱۹۶۷) استفاده نموده‌اند و کمتر به متون و منابع اسلامی رجوع نموده‌اند. هم چنین تاکنون هیچ یک از پژوهشگران اقدام به ارائه یک الگو و مدل منسجم که بر اساس مبانی نظری اسلامی ابزاری ساخته و در سطح وسیعی اجرا نموده باشند را انجام نداده‌اند. از این رو خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۲) اقدام به پژوهشی تحت عنوان "ساخت و هنجاریابی مقیاس دینداری در جامعه دانشجویان کشور" نموده‌اند. این پژوهشگران بر اساس قرآن و سایر متون دینی، مبانی نظری مقیاس مورد نظر را مدون نموده و نیز با در نظر گرفتن ابعاد اساسی شناختی، عاطفی و رفتاری به تعریف دین و دینداری پرداخته و با ارائه مدلی مؤلفه‌های دینداری را آماده نموده‌اند. سپس دو پرسشنامه موازی بر اساس آیات و روایات اسلامی و مؤلفه‌های مذکور جهت سنجش دین‌داری دانشجویان کشور اقدام نموده‌اند که فاقد ضعف‌های پیش گفته می‌باشد.

کلید واژگان: مقیاس‌های دینی، دینداری، دین، نگرش، ساخت

امروزه پژوهشگران مسلمان با علاقه و حساسیت قابل تقدیری به پژوهش در زمینه روان‌شناسی اسلامی، دین و دین‌داری و عملیاتی کردن مؤلفه‌های آن با استفاده از منابع قرآن و احادیث ائمه معصومین توجه می‌کنند. الگوهای متفاوتی از موضوع روان‌شناسی اسلامی و نیز ساختار معارف و تعالیم مذهبی خصوصاً در کشور اسلامی ما ارائه شده و وضعیت دین‌داری افراد در جامعه مورد مطالعه قرار گرفته است. با این حال، یکی از مهم‌ترین پرسش‌هایی که درباره مطالعات روان‌شناسی مذهب مطرح می‌شود این است که آیا اصولاً مطالعه علمی مذهب میسر است؟ و در صورت میسر بودن آیا ابزاری معتبر برای ارزیابی نگرش‌های مذهبی افراد جامعه و سنجش میزان دین‌داری آنان موجود است؟ بدین منظور به بررسی ادبیات مربوط به مطالعات انجام شده در این زمینه پرداخته خواهد شد. ابتدا به اختصار پژوهش‌های انجام شده در این زمینه در پیش از انقلاب اسلامی و سپس به تفصیل به گزارش مطالعات صورت گرفته پس از انقلاب مرور خواهد شد. بدیهی است ترتیب ارائه این گزارش‌ها بر اساس سال انجام پژوهش خواهد بود.

علوان آبادی (۱۳۵۲) با هدف سنجش نگرش مذهبی دانش‌آموزان دبیرستانی، پرسشنامه‌ای مبتنی بر روش فرافکنی مشتمل بر ۲۰ پرسش کامل کردنی و ۵ پرسش به صورت حکایت ساخته است. ذهنی بودن شیوه تصحیح و نمره‌گذاری این پرسشنامه مبتنی بر داده‌های فرافکنی شده است. گزارش نکردن روایی و پایایی از اشکالات این ابزار می‌باشد.

گلریز (۱۳۵۳) با هدف سنجش نگرش مذهبی افراد، بر اساس برداشتی از نظریه جهت‌گیری مذهبی درون سو و برون سوی آلپورت، پرسشنامه نگرش سنج مذهبی را ساخت. این پرسشنامه مشتمل بر ۲۵ پرسش است و با آزمون آلپورت همبستگی ۰/۸۰ دارد. عدم تفکیک انگیزش و نگرش مذهبی و نیز عدم گزارش پایایی برای این پرسشنامه از اشکالات ابزار است. این پرسشنامه از زمان ساخت تاکنون مورد استفاده تقریباً اکثر پژوهش‌ها در زمینه نگرش مذهبی در ایران بوده است، از جمله **اسلامی (۱۳۷۶)**، **طهماسبی پور و کمانگیری (۱۳۷۵)**. ایرادهای وارده به این پرسشنامه، به خصوص عدم تفکیک نگرش و انگیزش مذهبی در این پژوهش‌ها نیز رفع نشده است.

سراج زاده (۱۳۷۵) به منظور سنجش نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن، با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دو مرحله‌ای، ۳۹۱ نفر دانش‌آموز دبیرستانی را از مناطق جغرافیایی شمال و جنوب تهران انتخاب و مورد مطالعه قرار داد.

این پژوهشگر ضمن معرفی دین‌داری، به عنوان پدیده‌ای چند بُعدی، قابلیت ایجاد تطبیق را بین الگوی گلاک و استارک^۱ (۱۹۶۵) و دین اسلام اشاره کرده و از آن برای سنجش دین‌داری نوجوانان استفاده کرده است. او با توجه به ابعاد مختلف این الگو (ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی، فکری و پی‌آمدی) ابزاری برای سنجش دین‌داری ساخته است. شرح مفصل این الگو در سطر زیر ارائه می‌شود:

به نظر کلاک و استارک (۱۹۶۵) در همهٔ ادیان دنیا، به رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات وجود دارد، عرصه‌های مشترکی برای تجلی دین‌داری وجود دارد. این عرصه‌ها را می‌توان ابعاد مرکزی و محوری دین‌داری محسوب کرد که عبارتند از:

۱. بعد اعتقادی یا باورهای دینی که عبارت است از باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین بدان‌ها اعتقاد داشته باشند.

۲. بعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخص همچون عبادت، نماز، شرکت در آیین‌های دینی خاص، و روزه گرفتن است که انتظار می‌رود در هر دین به جا آورده شوند.

۳. بعد تجربی یا عواطف دینی ناظر به عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن ارتباط با جوهری ربوبی، همچون خدا و واقعیتی غایی یا اقتداری متعالی است.

۴. بعد فکری یا دانش دینی، مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد معتقدات هر دین است که پیروان هر دین باید آن‌ها را بدانند.

۵. بعد پیامدی یا آثار دینی ناظر به اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمرهٔ پیروان است.

پژوهشگر بر این باور است که اگر بخواهیم ابزار سنجش برای دین‌داری مسلمانان را بر اساس ابعاد فوق تدوین کنیم، مجموعه‌ای از باورها که «اصول دین» خوانده می‌شوند را می‌توان باورهای دینی قلمداد کرد. اصول دین اسلام عبارتند از: اعتقاد به خدا یا توحید، نبوت، معاد و امامت. اعتقاد به انجام و رعایت اعمال دینی نظیر نماز، روزه و جهاد را نیز می‌توان از باورهای دینی قلمداد کرد. در مورد بعد مناسکی نمازهای روزانه، روزه گرفتن را می‌توان جزء بعد مناسکی تلقی کرد. در مورد عواطف دینی در دین اسلام مانند دو دین توحیدی دیگر مسیحیت و یهودیت، عواطف و احساساتی نظیر ترس از خدا، توبه، تقرب به خدا را می‌توان در این بعد قرار داد. برطبق دین اسلام استانداردهای رفتاری فراوانی است که یک مسلمان باید در زندگی روزمره آن‌ها را رعایت کند. حجاب، پرهیز از اسراف و خوردن غذاها و آشامیدنی‌های خاص جزء بعد پیامدی قرار می‌گیرند.

هم چنین **سراج‌زاده (۱۳۷۵)** با بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی به این نتیجه دست یافت که بعد فکری دین‌داری در جوامع غربی معرف معتبری برای دین‌داری نیست و در دین اسلام نیز به دلیل آن‌که در بیشتر کشورهای اسلامی آموزش دینی بخشی از آموزش اجباری در نظام آموزش و پرورش است، نمی‌تواند معرف معتبری برای دین‌داری، به ویژه در مورد دانش‌آموزان باشد. لذا این بعد را مورد سنجش قرار نداد. هم چنین او برای ساخت ابزار سنجش دین‌داری از عباراتی که در پژوهش پوریوسفی (۱۹۸۴) به کار رفته بود استفاده کرده و در برخی از کلمات آن تغییرات جزئی داد تا برای سن پاسخ‌گویان و نیز اسلام شیعی مناسب شود. بدین ترتیب ابتدا یک مقیاس دین‌داری متشکل از ۲۶ عبارت که هر کدام با طیف لیکرت ۵ ارزشی ارزیابی می‌شدند تدوین شد. این عبارات چهار بعد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی دین‌داری را مورد سنجش قرار می‌داد. سپس یک مطالعهٔ مقدماتی انجام شد تا هم عملی بودن اجرای پرسشنامه و هم اعتبار آن برای نمونه‌ای از دانش‌آموزان آزمون شود. بدین منظور پرسشنامه را ۶۰ نفر از دانش‌آموزان (۳۰ پسر و ۳۰

دختر) در ۴ دبیرستان در منطقه ۹ شهر تهران تکمیل کردند. برای پایایی^۱ پرسشنامه، ۱۵ روز بعد از اجرای نخست، از پاسخ گویان خواسته شد تا مجدداً به پرسشنامه پاسخ دهند. این مطالعه مقدماتی نشان داد که پرسشنامه از اعتبار قابل ملاحظه‌ای برخوردار است. ضریب آلفای استاندارد شده ۰/۶۳. و ضریب همبستگی نمرات نوبت اول و دوم ۰/۸۰ بود. بر این اساس پرسشنامه تدوین شده جهت اجرای نهایی مناسب تشخیص داده شد و روی گروه نمونه اجرا شد.

به منظور بررسی پایایی و روایی^۲ مقیاس دین‌داری مذکور از سه رویکرد مختلف استفاده شد. در وهله نخست برای بررسی روایی صوری مقیاس کلیه عبارات به دقت توسط چند نفر از دانشجویان دکترا، که با اسلام آشنایی کامل داشتند، بررسی شد. همه آنان روایی عبارات را تأیید کردند. روایی سازه مقیاس نیز به وسیله پیوند تفاوتی بین جنسیت و دین‌داری مورد آزمون قرار گرفت. در حالی که پژوهش‌های انجام شده در جوامع غربی نشان دهنده تفاوت معناداری بین زنان و مردان از نظر گرایش‌های دینی است (زنان گرایش بیشتری نسبت به دین داشتند تا مردان) نتایج کاربرد سنجش دین‌داری گلاک و استارک (۱۹۶۵) در بین دانشجویان مسلمان ایرانی در یکی از دانشگاه‌های انگلستان و در بین دانش آموزان دبیرستانی تهران (هم در مطالعه مقدماتی و هم در اجرای نهایی) با نتایج پیش گفته همخوان نبود. به عبارت دیگر، اگر چه نمرات زنان اندکی بیشتر از مردان بود، اما این تفاوت از نظر آماری معنادار نبود. احتمالاً این نتایج متضاد مرتبط با فرهنگ دینی متفاوت جوامع غربی و اسلامی است. برای ارزیابی روایی بیرونی^۳ مقیاس، از پاسخ گویان خواسته شد تا التزام دینی خود را روی یک طیف خطی ده قسمتی مشخص کنند. نتایج نشان داد که ضریب همبستگی پیرسون بین دین‌داری کلی و ارزیابی از خود قوی‌تر از سایر ابعاد بود (۰/۶۲)؛ در حالی که بعد اعتقادی ضعیف‌ترین رابطه را با ارزیابی از خود داشت (۰/۴۲). این نتایج نشان دهنده روایی بیرونی مقیاس است.

برای آزمون پایایی مقیاس نیز از روش بازآزمایی^۴ و روش همسانی درونی^۵ استفاده شد. به طور کلی، در اجرای نهایی پرسشنامه ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد مختلف دین‌داری بین ۰/۷۲ تا ۰/۸۳ بوده و در مورد ابزار سنجش کلی دین‌داری (که بر اساس نمره پاسخ گویان در ۴ بعد فرعی دین‌داری محاسبه شد) این ضریب برابر با ۰/۸۳ بوده است.

نتایج پژوهش فوق‌مبین این بود که دانش‌آموزان دبیرستانی مورد مطالعه در مجموع دارای گرایش‌ها و علائق دینی بالایی بودند، به طوری که ۵۰ درصد دارای نمرات بالا، ۴۵/۸ درصد دارای نمرات متوسط و ۴/۲ درصد دارای نمرات پایینی بودند (میانگین نمره دین‌داری کلی این آزمودنی‌ها ۳/۵۷ از ۵ بود). هم چنین مشاهده شد که گرایش دینی دانش‌آموزان افراد ساکن در مناطق شمالی کمتر از دانش‌آموزان افراد ساکن در جنوب شهر بود. در مورد رابطه جنسیت با دین‌داری بین دختران و پسران تفاوت معناداری از نظر دین‌داری مشاهده نشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نمرات دین‌داری دانش‌آموزان در ابعاد مختلف دین‌داری کاملاً متفاوت بوده، به طوری که التزام دانش‌آموزان به بعد اعتقادی قوی‌تر از سایر ابعاد بوده و پس از آن بعد عاطفی قرار گرفته است.

1. reliability
4. test-retest

2. validity
5. internal consistency

3. external validity

به طور کلی، اگر چه پژوهشگر به تفصیل به زیربنای نظری و تجربی پژوهش پرداخته، اما پژوهش او از نظر روش شناسی دارای ضعف بوده و فاقد روایی سازه^۱ است که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان سنجی در مقیاس سازی می‌باشد. هم چنین پژوهشگر فقط به ارائه تبیین‌های شخصی در مورد عدم روایی سازه مقیاس خود اکتفا کرده است و کوششی برای رفع این نقص روش شناختی نکرده است. از طرف دیگر تطبیق مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) با دین اسلام و ساخت مقیاس دین‌داری بر اساس آن مدل بسیار سوال برانگیز می‌باشد.

آرین (۱۳۷۸) نیز در پژوهشی که روی ۲۰۱ نفر ایرانی مقیم کانادا انجام داد، رابطه دین‌داری و روان درستی را در ایرانیان مقیم کانادا مورد بررسی قرار داد. او به این منظور آزمون سنجش دین‌داری افراد مسلمان را تهیه و برای اولین بار در پژوهش خود به کاربرد. فرایند ساخت، به کارگیری و ویژگی‌های روان سنجی آزمون پیش تر به شرح زیر می‌باشد:

پژوهشگر اشاره کرده است که هر چند پژوهشگران بزرگی مانند رودن بری^۲ و آسیموف^۳ معتقدند که با پیشرفت علمی، جامعه جهانی به سوی یک جامعه غیر دینی در حرکت است، اما توجه صاحب نظران و پژوهشگران حوزه‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی به مطالعات دینی و روان‌شناسی دینی (سلر^۴، ۱۹۹۸) نشان دهنده این است که در صحنه جهانی دین اهمیت خود را همچنان حفظ کرده است. لذا پژوهش در زمینه دین‌داری و سلامت روانی از اهمیت خاصی برخوردار است.

پژوهشگر اخیر، برای سنجش دین‌داری آزمودنی‌ها اقدام به تهیه آزمون سنجش دین‌داری افراد مسلمان کرده است. این آزمون شامل ۲۳ پرسش است که بر اساس بررسی و مطالعه پرسشنامه‌های موجود سنجش دین‌داری و با توجه به احادیث و روایات اسلامی تهیه شده است. لازم به توضیح است که پاسخ‌گو برای پاسخ گویی به هر پرسش این آزمون یکی از موارد خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم را انتخاب می‌کند (خیلی کم=۱ و خیلی زیاد=۵). سپس نمرات تمام پرسش‌ها با هم جمع شده و نمره کلی فرد را تشکیل می‌دهد (سؤال ۱۲ و ۱۷ به صورت معکوس نمره‌گذاری شده است). لازم به ذکر است که پرسش‌ها ۲۱ و ۲۲ این پرسشنامه به صورت انفرادی و بدون در نظر گرفتن بقیه پرسش‌ها محاسبه می‌شوند و پرسش ۲۳ یک پرسش باز پاسخ است. این پرسشنامه ۳ بعد باورهای دینی، اعمال دینی و تعامل الهی را مورد سنجش قرار می‌دهد و به صورت انفرادی برای آزمودنی‌ها اجرا شده است.

پس از تهیه آزمون سنجش دین‌داری افراد و قبل از اجرای نهایی، این آزمون طی یک مطالعه مقدماتی روی ۵۰ نفر دانشجوی رشته روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی در تهران اجرا شد و برای سنجش پایایی آن از آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ آن برابر با ۰/۹۲. به دست آمد که نشان دهنده همسانی درونی، پایایی و ثبات بالای آزمون بود.

1. construct
4. Seller

2. Rodden Berry

3. Asimov

هم چنین در نمونه پژوهش یعنی ایرانیان مقیم کانادا نیز ضریب پایایی آزمون سنجش دین‌داری محاسبه شد و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۳. به دست آمد. برای سنجش پایایی تک تک سؤالات آزمون نیز از روش لوپ^۱ (با حذف هر سؤال و محاسبه مجدد پایایی پرسش‌های باقی مانده) استفاده شد. نتایج نشانگر آن بود که فقط پرسش ۲۱ پرسشنامه از پایایی اندکی برخوردار بود.

به منظور سنجش روایی از روش تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده سه عامل بود. پرسش‌ها ۱ تا ۶ باورهای دینی، سؤالات ۷ تا ۱۱ اعمال دینی و پرسش‌ها ۱۲ تا ۲۰ تعاملات الهی آزمودنی‌ها را مورد سنجش قرار می‌داد.

لازم به توضیح است که پژوهش برای کسب اطلاعات دقیق‌تر و عمیق‌تر با ۱۵ نفر از آزمودنی‌های پژوهش مصاحبه نیمه ساختار یافته‌ای را در زمینه باورها، اعمال و عواطف دینی آنان انجام داد که نتایج آن به او در بحث و نتیجه‌گیری از یافته‌های پژوهش کمک فراوانی کرد.

سایر ابزارهای این پژوهش عبارت بودند از: پرسشنامه اطلاعات فردی (۱۰ پرسش)، آزمون صورت (۱ پرسش)، آزمون رضامندی از زندگی (۵ پرسش) و آزمون سنجش افسردگی بک (۱۳ پرسش)، که ویژگی‌های روان سنجی کلیه ابزارهای پیش گفته به تفصیل در فصل سوم پژوهش مورد بحث ارائه شده است.

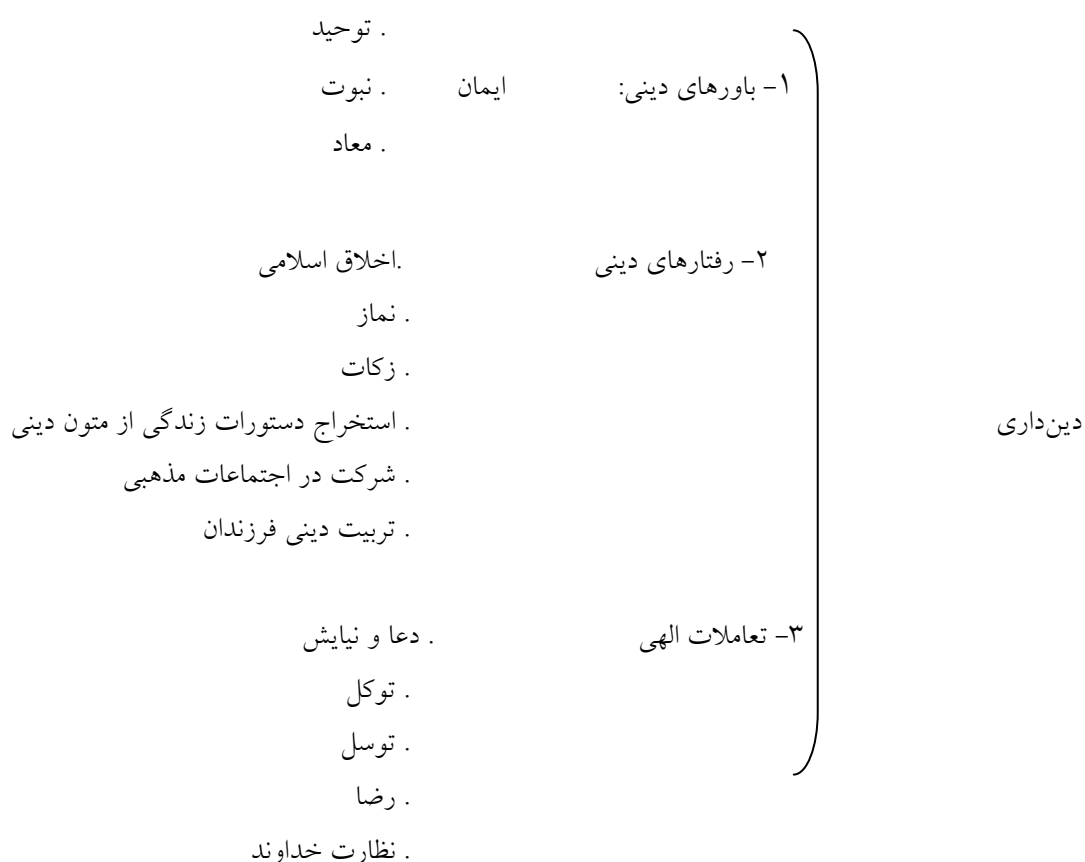
نتایج این پژوهش نشان دهنده رابطه معناداری بین دین‌داری و روان‌درستی در ایرانیان مقیم کانادا بود. در حالی که هیچگونه رابطه معناداری بین دین‌داری و میزان تحصیلات مشاهده نشد. این نتیجه با نتایج پژوهش‌های پیشین انجام شده در کشورهای غربی که بیانگر رابطه منفی بین علم و ایمان دینی بودند، ناهمخوانی داشت. از طرفی، نتایج پژوهش گویای این بود که افسردگی به داشتن رابطه معنادار و منفی با باورهای دین‌داری، هیچگونه رابطه‌ای با رفتارهای دینی و تعاملات الهی ندارد. به عبارت دیگر، ایمان و اعتقادات دینی میزان افسردگی را کم می‌کند. هم چنین دین‌داری با دو مقیاس رضامندی از زندگی و مقیاس صورت که به ترتیب ابعاد روان‌شناختی و عاطفی (عاطفه مثبت) روان‌درستی را می‌سنجند رابطه مثبت و معناداری دارد.

از جمله ویژگی‌های بارز پژوهش فوق بررسی عمیق و گسترده زیر بنای نظری متغیرهای پژوهش از جمله دین‌داری و استفاده از دو ابزار کمی و کیفی به صورت مکمل برای سنجش دین‌داری افراد (پرسشنامه انفرادی و مصاحبه نیمه ساختار یافته) می‌باشد. هم چنین نتایج مصاحبه و پرسش‌های انفرادی گنجانده شده در انتهای پرسشنامه سنجش دین‌داری فرد (پرسش‌ها ۲۱، ۲۲ و ۲۳) نشان داد که رابطه معناداری بین میزان دین‌داری خانواده و میزان دین‌داری خود فرد وجود دارد. هم چنین مشاهده شد که اکثر آزمودنی‌ها حضرت علی (ع) را به عنوان شخصیتی که آنان تحت تأثیر او قرار دارند و برای آنان محبوب است معرفی کرده بودند.

با این حال، این پژوهش از نظر روش شناختی دارای اشکالاتی می‌باشد؛ از جمله این که گروه مورد آزمون در مطالعه مقدماتی را فقط دانشجویان تشکیل می‌داده‌اند، در حالی که آزمودنی‌های اجرای نهایی از اقشار

1. Loope

مختلف جامعه بوده که هم دامنه سنی و هم میزان تحصیلات آنان با دانشجویان متفاوت بوده است. هم چنین پژوهشگر در تحلیل عاملی انجام شده روی پرسشنامه سنجش دین‌داری سه عامل را گزارش کرده است که در قسمت‌های بعدی مشاهده شده است که هر سه عامل همبستگی بالایی با یکدیگر دارند و از یکدیگر غیرقابل تفکیک می‌باشند. به عبارت دیگر، پرسش‌های پرسشنامه با یکدیگر همبستگی بالایی دارند و پرسشنامه فقط دارای یک عامل بوده است. در ضمن گویه‌های این پرسشنامه و ویژگی‌های روان‌سنجی آن سه مؤلفه دین‌داری مورد نظر در این پژوهش را از یکدیگر متمایز نمی‌سازد. افزون بر آن ابعاد عاطفی را هم در نظر نگرفته است. هم چنین عدم گزارش اعتبار محتوا برای این پرسشنامه و عدم کار استفاده از نظر کارشناس و متخصص اسلام‌شناس روی مؤلفه‌های دین‌داری از اشکالات دیگر پژوهش است. دسته‌بندی زیر مؤلفه‌های دین‌داری استخراج شده توسط این پژوهشگر را نشان می‌دهد:

شکل ۱. دسته‌بندی مؤلفه‌های دین‌داری استخراج شده توسط آرین (۱۳۷۸)

باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) با هدف ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، مبنای نظری و فرایند ساخت عملی پرسشنامه‌ای برای سنجش مبادی عمل از دیدگاه روان‌شناسی اسلامی را گزارش کردند. آن‌ها معتقدند روان‌شناسی اسلامی، به منزله یک علم تجربی، بر اندیشه‌های اسلامی

و تجربه مبتنی است. نقش اندیشه‌های اسلامی فراهم آوردن پیش فرض‌هایی برای فرضیه پردازی است و خصیصه تجربی، فرضیه‌های ساخته شده بر اساس پیش فرض‌های اسلامی را به آزمایش می‌گذارد. این پژوهشگران تحقق یک فعل به عنوان عمل را مبتنی بر سه پایه شناختی، میلی و ارادی می‌دانند و با استناد به آیات قرآن کریم این عمل را وسیله‌ای برای سقوط، هبوط و تعالی انسان معرفی می‌کنند. هم چنین آن‌ها عمل را از رفتار متمایز می‌سازند؛ به این صورت که رفتار به معنای عام کلمه عبارت از ظهور هر حرکت یا حالتی اعم از بدنی، فکری، احساسی و نظیر آن می‌باشد. در حالی که «عمل» در مفهوم اسلامی هر رفتاری است که لااقل مبتنی بر سه مبنا باشد: شناختی، میلی یا عاطفی و ارادی. هر رفتاری که بر این مبنا استوار نباشد، عمل نیست. تمایز رویکرد معرفی شده توسط این پژوهشگران با دیدگاه‌های روان شناختی در این است که برخی از این دیدگاه‌ها رفتار انسان پاره‌ای شناخت، بعضی غرایز و امیال و شماری هر چند به ندرت اراده و انتخاب آدمی را محور اصلی پژوهش قرار می‌دهند. در حالی که رویکرد جدید «عمل» را به منزله امری مبتنی بر هر سه مبادی و پایه‌های شناختی، میلی و ارادی می‌داند. بنابراین، در این الگو روان شناسی اسلامی سه مبدأ معرفت، میل و اراده پایه‌هایی هستند که عمل مبتنی بر آن‌ها است. لازم به توضیح است که این پژوهشگران بر اساس این الگو اقدام به تهیه و تدوین مقیاس عمل سنجی برای بررسی و مطالعه عمل افراد کردند. فرایند ساخت و اعتباریابی این ابزار به شرح زیر می‌باشد:

ابتدا با توجه به الگو روان شناسی اسلامی پیش گفته، ۵۰ جمله مرتبط با این مبادی فراهم آمد؛ به نحوی که برخی حاوی محتوای شناختی، شماری حاوی محتوای میلی و پاره‌ای حاوی محتوای ارادی بود. پس از تهیه مقدماتی این جملات و اجرای آن روی ۱۰ آزمودنی، با مشورت چند تن از صاحب نظران و متخصصان روان شناسی و تعلیم و تربیت در آن‌ها اصلاحاتی انجام شد. سپس جملات به گروه‌های سنی مختلف (۳۰-۱۰ ساله) ارائه شد و از هر آزمودنی معنی هر یک از جملات پرسیده و بدین ترتیب از کلیه پرسش‌ها ابهام زدایی شد. هم چنین تعداد جملات از ۵۰ به ۶۱ جمله برای اجرای بعدی افزایش یافت. در این مرحله پرسشنامه ۶۱ جمله‌ای در مطالعه مقدماتی روی ۵۴ آزمودنی زن و مرد (۱۸ تا ۵۵ ساله) به صورت انفرادی اجرا شد. لازم به ذکر است که آزمودنی‌ها از نمونه در دسترس دانشگاه‌های الزهرا (س) و علامه طباطبایی و مدارس مناطق ۳ و ۱۹ آموزش و پرورش انتخاب شدند.

به منظور بررسی انسجام و همسانی درونی (پایایی) پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج بیانگر همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha = .83$). هم چنین با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای، همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان دادند که پرسش‌های ۸، ۹، ۱۵، ۳۲، ۴۲، ۴۴، ۵۴ همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. به علاوه، با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ کاهشی، پرسش‌هایی که حذف آن‌ها موجب افزایش انسجام درونی مقیاس می‌شد، مشخص و حذف شدند. سپس مجدداً ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. نتایج مبین افزایش میزان ضریب آلفای کرونباخ بود ($\alpha = .86$).

به منظور بررسی پایایی آزمون مجدد مقیاس، پرسشنامه مجدداً پس از سه هفته توسط همان ۵۴ آزمودنی تکمیل شد. ضریب همبستگی حاصل از بازآزمایی برای تمام آزمودنی‌ها برابر با ($I = .83$) بود که در سطح کاملاً

قابل قبولی قرار داشت. بر این اساس پایایی پرسشنامه برای اجرای نهایی تأیید شد. لذا روی تعداد ۶۵۰ آزمودنی که سن آنها بیشتر از ۱۰ سال بود و از مناطق مختلف شهر تهران انتخاب شده بودند و دارای مدارک مختلف تحصیلی بودند، اجرا شد.

هم چنین قبل از اجرای نهایی به منظور بررسی روایی مقیاس عمل سنجی ۶۱ ماده‌ای از روش تحلیل عاملی با چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج بیانگر ۴ عامل بود که مقادیر ارزش‌های ویژه برای هر عامل عبارت بود از: ۷/۵۱، ۳/۲۶، ۲/۳۶ و ۱/۹۰، به علاوه، حداقل بارعاملی مورد پذیرش برابر با ۳۵ درصد بود. بر این اساس عامل اول دارای ۱۵ ماده، عامل دوم دارای ۱۴ ماده، عامل سوم دارای ۹ ماده و عامل چهارم دارای ۷ ماده بود.

نتایج به دست آمده از بررسی همسانی درونی مقیاس بر اساس ضریب آلفای کرونباخ نشان دهنده همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha = .82$). هم چنین ضرایب آلفای به دست آمده برای چهار عامل مذکور به ترتیب برابر با ۰/۷۹، ۰/۸۵، ۰/۸۱ و ۰/۸۸ بود. در این مرحله نیز با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان داد که برخی پرسش‌ها همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. لذا این پرسش‌ها با استفاده از روش ضریب آلفای کرونباخ کاهش از مقیاس حذف شدند و پس از حذف ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس افزایش یافت ($\alpha = .84$).

به منظور بررسی روایی سازه مقیاس، روایی تفکیکی در دو مرحله محاسبه شد. در مرحله اول مقیاس عمل سنجی هم‌زمان با مقیاس SCL-90-R به ۱۸۰ نفر آزمودنی داده شد که نتایج نشان دهنده قدرت افتراقی مقیاس عملی سنجی برای ایجاد تفکیک میان افراد سالم و مشکل دار بود.

در مرحله دوم مقیاس عمل سنجی روی ۳۵ نفر از بیماران ۲۵ تا ۳۵ ساله بستری در بیمارستان روزبه که مبتلا به اسکیزوفرنیا یا اختلالات خلقی بودند و ۳۵ نفر فرد سالم که در همان دامنه سنی قرار داشتند اجرا شد. نتایج با استفاده از آزمون مجذورخی تحلیل شد. این نتایج حاکی از وجود تفاوت معناداری گروه سالم و بیمار بود. هم چنین مشاهده شد که بین زنان و مردان از نظر پاسخ گویی به پرسش‌های مقیاس تفاوت معناداری وجود دارد. پس از بررسی پایایی و روایی مقیاس عمل سنجی به گزارش مفصل ۴ عامل استخراج شده از آن بر اساس تحلیل عاملی پرداخته شد. قابل ذکر است که این عامل‌ها فقط شناختی میلی یا ارادی نیستند، بلکه هر عامل در ارتباط با جهان هستی، با دیگران و خود جهت‌گیری خاصی نشان داده‌اند.

عامل اول

از نظر عنصر شناختی

- در ارتباط با جهان هستی جهت‌گیری جبرگرایی، دوگانه‌گرایی (سرنوشت‌ها به دو دسته خوب و بد هستند) و خیرگرایی (سرنوشت اعم از خوب و بد متضمن خیری نهایی است) وجود دارد.

- در ارتباط با دیگران جهت‌گیری بیگانگی، عدم تفاهم و بدبینی (انگیزه اساسی دیگران انگیزه‌ای منفی و تخریبی است) وجود دارد.

- در ارتباط با خود جهت‌گیری شناخت منفی نسبت به سرنوشت خود وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، جهت گیری منفی میل به انزوا، عدم تمایل به ارتباط گفتاری با دیگران و آرزوی مرگ وجود دارد.

سرانجام از نظر عنصر ارادی، جهت گیری منفی تسلیم جویانه و بلکه مقهور و تحت تأثیر اضطرابها وجود دارد.

عامل دوم

از نظر عنصر شناختی

- در ارتباط با جهان هستی ویژگی های هدفمندی هستی، نظارت دقیق خدا بر رخدادها و بروز واکنش قطعی و دقیق نسبت به اعمال بد آدمی وجود دارند.

- در ارتباط با دیگران جهت گیری مثبت نسبت به آنها و انگیزه هایشان در این عوامل قابل توجه است.

- در ارتباط با خود شناخت ارجمندانه نسبت به خود وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، گرایش قوی اجتماعی شامل تمایل به ارتباط کلامی با دیگران و ملازمت عملی با دیگران وجود دارد.

سرانجام از نظر عنصر ارادی، اراده بر انجام امور درست هر چند مستلزم مخالفت با دیگران باشد قابل ملاحظه است.

در این عامل جهت گیری های آرزوی مرگ، بدبینی به دیگران، پوچ انگاشتن دنیا و یأس از رحمت الهی بار منفی گرفته است.

عامل سوم

از نظر عنصر شناختی

- در ارتباط با جهان هستی ویژگی بی معنا و بی ارزش دانستن حیات و هستی وجود دارد.

- در ارتباط با دیگران، شریر و بدذات پنداشتن آنان قابل ملاحظه است.

- در ارتباط با خود، تصویری خیال پرورانه وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، میل ها و آرزوها برآورده نشده و بلند دامنه اند.

از نظر عنصر ارادی، اراده ای ضعیف و گریزان از اقدام قابل توجه است.

عامل چهارم

از جهت عنصر شناختی

- در ارتباط با جهان هستی، نظر بر آن است که یک نظام کنش و واکنش در جهان وجود دارد که بر حسب آن نتایج اعمال انسان به خود او بر می گردد.

- در ارتباط با دیگران شناخت غالباً منفی است.

- در ارتباط با خود نیز شناختی منفی و تصویری تحقیرآمیز از خود مطرح است.

از نظر عنصر میلی، ندامت و ملامت خویش در این عامل آشکار است.

و سرانجام از نظر عنصر ارادی، حالت اضطراب و نافذ نبودن اراده در کنترل فکر و رفتار وجود دارد. نتایج این پژوهش در دو بخش تشخیص افتراقی و تفاوت جنسیتی قابل توجه است.

اگر چه مقیاس مذکور مطابق با دیدگاه روان‌شناسی اسلامی، ابزاری مناسب برای بررسی زیربنای شناختی، میلی و ارادی اعمال انسان است، لکن بیشتر بر سنجش مبادی عمل به طور عام متمرکز است تا نوع آن. به عبارت دیگر، مقیاس عمل سنجی ساخته شده در این پژوهش، این نکته را که عمل فرضی، آیا یک عمل اسلامی است و با عقاید، اخلاقیات و احکام اسلام مطابقت دارد یا خیر، در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه شقوق و اقسام عمل‌هایی را می‌سنجد که جهت گیری‌های خاص شناختی، میلی و ارادی دارند. افزون بر آن، طبق الگوی روان‌شناسی اسلامی ارائه شده در این پژوهش، واحد پژوهش "عمل" آدمی معرفی شده است که باید بر هر سه پایه شناختی، میلی و ارادی قرار داشته باشد تا قابلیت مطالعه روان‌شناسی اسلامی را پیدا کند. طبق این دیدگاه، تکلیف رفتارها یا اعمال دیگر که مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل سه گانه فوق باشد، روشن نیست. به نظر می‌رسد، تحدید عمل به امری که مبتنی بر هر سه عامل پیش گفته باشد، حوزه پژوهش در علوم رفتاری را بسیار محدود می‌کند. زیرا اعمالی که مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل فوق باشد از میدان مطالعه خارج خواهد شد. هم چنین اگر چه جامعه مورد مطالعه این پژوهش شامل تمام افراد ۱۰ سال به بالای شهر تهران گزارش شده است، اما نمونه این پژوهش را تعداد ۶۵۰ آزمودنی تشکیل می‌دهند که دامنه سنی آن‌ها بین ۲۰ تا ۴۰ سال است.

مه‌ار اضطراب و تنیدگی از مسایل مهم مبتلایان، دست اندرکاران و متخصصان روان‌پزشکی و روان‌درمانگرانی است که به معالجه آن‌ها اقدام می‌کنند. بر خلاف نظر برخی از روان‌شناسان که تأثیر مذهب را بر سلامت روانی نادیده می‌گیرند، پژوهش‌های مختلف رابطه مثبت بین مذهب و سلامت روان را برجسته می‌سازند.

بر این اساس جان بزرگی (۱۳۷۸) پژوهشی تحت عنوان بررسی اثر بخشی روان‌درمانگری کوتاه مدت توأم با جهت گیری مذهبی و بدون جهت گیری مذهبی بر مه‌ار اضطراب و تنیدگی انجام داد. پژوهشگر با تأکید بر این نکته که امروزه علاقه زیادی نسبت به مذهب در میان روان‌شناسان، به ویژه در حوزه روان‌درمانگری به چشم می‌خورد، به نمونه‌های متعددی از رویکردهای وحدت نگر در روان‌شناسی اشاره کرده است (ورتینگتون^۱، ۱۹۸۶؛ لاونگر^۲، ۱۹۸۴) که نظریه‌های درمان‌گری را با فرضیه‌های مذهبی تطبیق داده و آن‌ها را با هم سازگار می‌کنند. این رویکردها تلاش دارند تا باورهای مذهبی یا تمرین‌های مذهبی را در چارچوبی درمانگرانه مطرح کنند و با استفاده از فنون مشاوره‌ای با محتوی مذهبی به تقویت ایمان فرد به درمان اختلالات و آشفتگی‌های او بپردازند.

جان بزرگی (۱۳۷۸) نیز با استناد به آیات قرآن کریم و نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی (ع) صفات مؤمنین را استخراج و بر اساس برخی از آن صفات، اقدام به تنظیم و ساخت پرسشنامه‌ای تحت عنوان خودشناسی در

1. Worthington

2. Lovinger

چارچوب مذهبی - اجتماعی کرد. او از این پرسشنامه به همراه آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت برای سنجش گرایش‌های مذهبی افراد مورد پژوهش خود استفاده کرد. آزمودنی‌های این پژوهش شامل ۶۰ دانشجوی دارای اضطراب بالا بودند که پس از اجرای مقیاس مذهبی انتخاب و به طور تصادفی به سه گروه ۲۰ نفری تقسیم شدند. ابزارهای سنجش مذهبی این پژوهشگر شامل مقیاس ۲۰ ماده‌ای آلپورت و پرسشنامه خودشناسی در چارچوب مذهبی - اجتماعی بوده است. پرسشنامه اخیر بر اساس معیارهای موجود در قرآن کریم برای رفتار مسلمانان (نظیر توکل به خداوند؛ دشمنی با کافران و دشمنان خداوند؛ دوستی با مؤمنان و هم‌چنین ویژگی‌های انسان‌های پرهیزگار در خطبه‌های نهج البلاغه) از جمله عدم نگرانی در برابر بلا و مصیبت، پرهیز از آنچه خداوند حرام کرده، به زبان نیابردن سخنان یاه و ناروا) در ۲۷۰ جمله یا عبارت تدوین شد (۱۵۰ عبارت از قرآن کریم و ۱۲۰ عبارت از نهج البلاغه). سپس برخی از ویژگی‌ها به صورت مثبت، یعنی وجود آن ویژگی و برخی از آن‌ها به صورت منفی، یعنی فقدان آن ویژگی، مورد استفاده قرار گرفت. این عبارات در تدوین نهایی با مشورت اساتید و صاحب نظران مختلف و تحلیل آماری به ۸۰ عبارت تقلیل یافت. در مرحله بعد چهل ماده به ۸۰ عبارت مذکور اضافه شد. افزودن این مواد به سنجش اضطراب و گرایش یا عدم گرایش مذهبی به صورت یک جا کمک کند. سپس مواد پرسشنامه به صورت تصادفی کنار هم قرار گرفته و فرم نهایی با ۱۲۰ عبارت تنظیم شد. این فرم پس از شش بار تجدید نظر روی یک گروه نمونه ۱۰۰ نفری اجرا و پایایی آن بر اساس ضریب آلفای کرونباخ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در تجدید نظر نهایی پرسش‌ها تقلیل یافت.

پرسش‌های حذف شده عبارت‌هایی بودند که به سنجش رفتار مذهبی معطوف بود. بدین ترتیب پایایی فرم نهایی ۱۰۰ ماده‌ای این مقیاس از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۷۷ بود که نشان دهنده اعتبار مقیاس است.

به طور کلی، این مقیاس علاوه بر محاسبه اضطراب کلی، اضطراب آشکار، اضطراب پنهان و پنج عامل شخصیتی، دو عامل کلی گرایش به مذهب و عدم گرایش به مذهب را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. سایر ابزارهای این پژوهش عبارتند از: پرسشنامه چند بعدی تاریخچه زندگی تهیه شده توسط لازاروس^۴ (۱۹۸۱)، فرم‌های خود گزارش دهی درباره فنون درمانگری برای انتقال نتایج کاربرد مهارت‌های درمانگری به آزمودنی‌ها و استفاده از نوار کاست که حاوی دستورالعمل‌های انجام تمرین‌های خانگی برای تنش‌زدایی است.

نتایج پژوهش نشان دهنده تأثیر و کارآمدی بیشتر درمانگری چند بعدی توأم با جهت‌گیری مذهبی نسبت به درمانگری چند بعدی بدون جهت‌گیری مذهبی در درمان اضطراب پنهان و آشکار، اضطراب کلی و سلامت عمومی آزمودنی‌هاست.

از آنجایی که میزان گرایش مذهبی افراد در این پژوهش به عنوان یک متغیر مورد نظر نبوده، بلکه فقط از گرایش مذهبی برای گروه‌بندی آزمودنی‌ها در سه گروه پژوهش استفاده شده است، لذا فاقد بررسی کارشناسانه و همه جانبه ابعاد و مؤلفه‌های دین‌داری است. هم‌چنین ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه از جمله روایی سازه و پایایی مقیاس مورد بررسی واقع نشده است که از اشکالات جدی این پژوهش می‌باشد.

خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) پژوهشی را تحت عنوان تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان انجام داده‌اند و در گستره پژوهش‌های روان‌شناسی در حوزه دین ابتدا به تاریخچه مطالعات مذهب از دیدگاه روان‌شناسی پرداختند. در این راستا آن‌ها به مطالعات انجام شده در غرب و ایران قبل و بعد از انقلاب اسلامی اشاره داشتند.

این پژوهشگران در بیان نظرات صاحب‌نظران غربی به روان‌تحلیل‌گری مرتبط با کارهای فروید و یونگ، استانی‌های، لوبا و ویلیام جیمز اشاره کردند و در زمینه قلمروهای روان‌شناسی مذهب به اثر مذهب در بهداشت جسمی و روانی، نظریه پارگامنت، الگوی شناختی مذهب، مذهب و شخصیت و مذهب و موضوعات اجتماعی و کاربرد مذهب در مشاوره و روان‌درمانگری پرداختند. آنان سعی کردند. با مرور این آثار اهمیت و نقش غیرقابل انکار نگرش مذهبی را در زندگی انسان آشکار سازند. و در همین مسیر پیشنهاد کردند که سایر روان‌شناسان ایرانی نیز با توجه به اهمیت به سزایی که این امر نه تنها از جنبه نظری، بلکه به لحاظ کاربردی در جامعه فعلی دارد، به این امر مهم توجه نشان دهند.

پژوهشگران روش‌شناسی و اندازه‌گیری نگرش مذهبی به طرح این پرسش پرداخته‌اند که آیا اصولاً مطالعه علمی مذهب امکان‌پذیر است؟ آنان ابتدا یادآور شده‌اند که بررسی و پژوهش درباره رفتارها و نگرش مذهبی مانند همه رفتارها و نگرش‌های دیگر که به روش علمی در علوم انسانی و اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرند، میسر است. در حیطه روان‌شناسی مذهب نیز از همان روش‌ها و تکنیک‌هایی استفاده می‌شود که در دیگر شاخه‌های روان‌شناسی به کارگرفته می‌شوند. آنان سپس مروری بر عقاید صاحب‌نظران ایرانی و غیر ایرانی از حدود صد سال پیش به این سو داشته‌اند و در این راستا به روش‌های مختلف از جمله: روش مشاهده، روش‌های غیرمستقیم، پرسشنامه‌های ابتدایی، مقیاس‌های ترستون، تحلیل عاملی و چند محوری بودن اعتقادات مذهبی به عنوان عاملی یگانه، مقیاس آلپورت و اشکالات آن، الگوهای چند بعدی باورها و رفتارهای مذهبی، عناصر و جنبه‌های مختلف مذهب از نظر وون هوگل، گلاک و پرات، مقیاس فالکنر و دیونگ، اشکالات مقیاس‌های چند بعدی، و مقیاس‌های لیکرت، مقیاس شفرد توسط باست و همکاران، روش تحلیل محتوا، مطالعه بالینی فرد، و روش فراتحلیل اشاره کردند.

هم چنین پژوهشگران در مرور خویش از مطالعات مربوط به روش‌شناسی و ابزارهای ساخته شده به سیر تهیه و تدوین ابزار سنجش نگرش مذهبی در ایران قبل و بعد از انقلاب به آثار پژوهشگران مختلف اشاره کردند و بر این اساس اقدام به تهیه و تدوین مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش‌های مذهبی دانشجویان کرده‌اند. مراحل ساخت این مقیاس به شرح زیر است:

به منظور ساخت مقیاس مقدماتی از پرسشنامه سنجش نگرش مذهبی استفاده شد که از دو قسمت اصلی و تکمیلی تشکیل شده است. قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ ماده و قسمت تکمیلی دارای ۷ پرسش کلی به صورت گمانه‌سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگی و آشنایان دانشجویان را نسبت به رفتارها و نگرش مذهبی مطرح می‌کنند.

طی اولین مطالعه مقدماتی با توجه به ادبیات پژوهش در زمینه سنجش نگرش مذهبی، متون اسلامی و بررسی سایر پرسشنامه‌های موجود، پرسش‌هایی درباره حیطه موضوعی تحقیق فراهم آمد و سپس با نظر خواهی از افراد واجد صلاحیت علمی و دینی، پرسشنامه‌ای مشتمل بر ۵۲ پرسش تهیه شد. این پرسشنامه در ۴ اجرای مقدماتی روی ۱۲۸ نفر از دانشجویان دانشگاه تهران، دانشگاه صنعتی شریف و دانشگاه آزاد اسلامی اجرا شد و از نظر روش پاسخ از بین روش‌های گوناگون نظیر پرسش‌های باز، بسته، جملات تکمیل کردنی و غیره، در نهایت پاسخ‌گیری به روش درجه‌بندی بر اساس مقیاس لیکرت برای پرسشنامه مذکور مناسب تشخیص داده شد. بدین ترتیب پرسشنامه‌ای ۵۲ ماده‌ای به صورت پنج درجه‌ای (کاملاً موافقم، تا حدودی موافقم، بینابین، تا حدودی مخالفم، کاملاً مخالفم) برای سنجش گرایش‌های اعتقادی و مذهبی تهیه شد.

برای سنجش پایایی پرسشنامه در اجرای مقدماتی، پرسشنامه روی دو گروه ۷۵ نفری از دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف اجرا شد. به عبارت دیگر، در وهله نخست پرسشنامه به دو زیر مجموعه ۲۶ پرسشی تقسیم شد و نمره هر آزمودنی در هر دو نیمه پرسشنامه محاسبه و سپس ضریب همبستگی میان این دو نیمه محاسبه شد. ضریب همبستگی اسپیرمن - براون برابر با ۰/۸۲. و ضریب همبستگی به روش گاتمن برابر با ۰/۸۰. برای کل پرسشنامه به دست آمد. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد که نشان دهنده همسانی درونی بالای این پرسشنامه بود ($\alpha=0.96$) در بررسی روایی پرسشنامه، میزان مذهبی بودن فرد از طریق خودسنجی، سنجش از دیدگاه خانواده، همکلاسی‌ها، سایر آشنایان، اساتید گروه آموزشی، افراد کم و بیش آشنا و ناآشنا مورد سنجش قرار گرفت. نتایج به حذف ۱۴ پرسش ضعیف و مبهم از پرسشنامه و افزودن ۶ پرسش دیگر منجر شد. بدین ترتیب تعداد پرسش‌ها پرسشنامه به ۴۴ رسید.

طی دومین مطالعه مقدماتی که روی ۱۱۷ آزمودنی (۷۰ نفر مرد و ۴۷ نفر زن) صورت گرفت. پایایی پرسشنامه ۴۴ پرسشی با استفاده از روش‌های بازآزمایی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۴. به دست آمد. هم چنین نتایج بازآزمایی (اجرای مجدد پرسشنامه روی همان دانشجویان) نشان دهنده ضریب همبستگی پیرسون برابر با ۰/۹۱. است که بنابر آزمون t این همبستگی در سطح $p=0.001$ معنادار است.

به منظور بررسی روایی پرسشنامه، روایی سازه آن مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که میانگین نمرات دانشجویان شاهد نسبت به دانشجویان سهمیه منطقه ۱ و دیگر مناطق، بالاتر می‌باشد. این امر نشان دهنده روایی سازه پرسشنامه می‌باشد. روایی محتوایی این پرسشنامه نیز بررسی شد. بدین منظور فرم جدیدی از پرسشنامه تهیه شد. بدین صورت که ابتدا برای هر یک از مواد پرسشنامه سه گزینه نگرش مذهبی، نگرش غیرمذهبی، سازگار با هر دو نگرش تعیین شد. سپس این پرسشنامه در اختیار ۱۰ نفر از کارشناسان مسایل دینی با دیدگاه‌های مختلف قرار گرفت. پس از بررسی نتایج پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط این ۱۰ نفر کارشناس، تصمیم بر این شد که ۴ پرسش ضعیف دیگر از پرسشنامه حذف شوند. بدین ترتیب پرسشنامه نهایی مشتمل بر ۴۰ پرسش تهیه شد. به منظور بررسی بیشتر، همبستگی بین پرسش‌های آزمون و کل نمره پرسشنامه محاسبه شد. نتایج نشان دهنده این بود که پرسش‌ها همبستگی مثبت معناداری را با نمره کل پرسشنامه دارند.

لازم به توضیح است که دامنه این همبستگی‌ها از ۰/۳۵ تا ۰/۷۶ تغییر کرد. بدین ترتیب پرسشنامه تهیه شده برای اجرا روی ۳۶۹ آزمودنی (۲۴۹ مرد و ۱۱۷ زن) آماده شد. مواد این پرسشنامه از لحاظ ارتباط نگرش مذهبی برخی گرایش معنایی مثبت و بعضی گرایش معنایی منفی دارند که شش حیطه موضوعی مختلف نگرش مذهبی را با عناوین زیر تشخیص می‌دهند: عبادات (۵ پرسش)، اخلاقیات و ارزش‌ها (۷ پرسش)، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان (۵ پرسش)، مباحث اجتماعی (۱۰ پرسش)، جهان بینی و باورها (۹ پرسش) و علم و دین (۴ پرسش).

همسانی درونی پس از اجرای نهایی با استفاده از روش دو نیمه کردن محاسبه شد. ضریب پایایی کل آزمون از طریق محاسبه ضریب اسپیرمن - بروان و گاتمن صورت گرفت. این ضرایب به ترتیب برابر با ۰/۹۳ و ۰/۹۲ گزارش شدند.

ضریب آلفای کرونباخ نیز برای بررسی همسانی درونی پرسشنامه محاسبه شد. نتایج مبین همسانی درونی پرسشنامه مذکور می‌باشد ($\alpha = 0.95$). روایی پرسشنامه نیز از طریق محاسبه ضریب همبستگی بین نمره کل پرسشنامه و سنجش‌های گمان‌های شش گانه انجام گرفت. نتایج نشان دهنده همبستگی‌های معنادار بین نمره کل پرسشنامه و سنجش‌های گمان‌های شش گانه بود. این نتایج بیانگر روایی پرسشنامه مذکور است. روایی سازه پرسشنامه پس از اجرای نهایی بر اساس دو فرضیه زیر محاسبه و ارائه شده است:

الف. نمرات آزمون باید به طور مثبت با برخی اندازه‌گیری‌هایی که همان متغیر را می‌سنجند، همبستگی داشته باشند.

ب. گروه‌هایی که تفاوت بین آن‌ها در حیطه مورد نظر شناخته شده است، باید نمرات آزمون آن‌ها به طور معناداری با یکدیگر متفاوت باشد.

بر این اساس، نخست بین نمرات دانشجویان سهمیه مناطق و دانشجویان سهمیه شاهد مقایسه صورت گرفت. آزمون t مبین تفاوت معنادار دو گروه در سطح $p = 0.01$ است که بیانگر روایی سازه پرسشنامه است. سپس نمرات دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف با عده‌ای از طلاب حوزه علمیه قم مقایسه شد. بدین منظور پرسشنامه روی تعداد ۲۳۵ نفر از طلاب حوزه علمیه قم که تقریباً با گروه دانشجویان همسان^۱ بودند اجرا شد. نتایج آزمون t نشان داد که دو گروه تفاوت معنادری را در سطح $p = 0.01$ دارا هستند. این امر نیز نشانگر روایی سازه پرسشنامه مذکور است.

نتایج هم چنین نشان دهنده تفاوت معنادار دختران و پسران دانشجو از نظر نمره کل نگرش مذهبی می‌باشد ($p < 0.01$ و $t = 2.9$)، در حالیکه بین دانشجویان رشته‌های مختلف از نظر میزان نگرش مذهبی تفاوت معناداری وجود نداشته است.

به طور کلی هر چند پرسشنامه اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی تهیه شده توسط خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) از لحاظ ویژگی‌های روان سنجی کمتر از سایر پرسشنامه‌ها دارای اشکال می‌باشد، اما به دلیل

این که این پرسشنامه فقط روی دانشجویان یک دانشگاه اجرا شده است، قابل استفاده برای سایر اقشار جامعه دانشجویان نمی‌باشد. هم چنین به نظر می‌رسد، در تهیه این پرسشنامه دقت و تمرکز کارشناسانه و کافی بر آیات و روایات و متون اسلامی صورت نگرفته است. از سوی دیگر، علاوه بر اینکه از تحلیل عامل استفاده نگردیده است برای تهیه این پرسشنامه از هیچ الگوی منسجم نظری به عنوان ملاک و چارچوبی برای ساخت آن استفاده نشده است.

گزارش (۱۳۷۸) نیز اقدام به تهیه و ساخت ابزاری برای سنجش میزان دین‌داری کرد و پس از آن به بررسی رابطه بین مذهب و سلامت روان و نیز رابطه ویژگی‌های شخصیتی افراد با سطح دین‌داری آنان، مقیاس عمل به باورهای دینی (معبد) و هفت مقیاس حیاء شامل حیاء منفی، کم رویی و بی‌جرأتی، حیاء منفی خودخواهی و تکلف، حیاء از خدا، حیاء از خود یا وجدان اخلاقی، حیاء کرامت و بزرگواری، حیاء از خطاهای جنسی و حیاء از خطاهای غیرجنسی پرداخته است. او در مرحله بعد این آزمون‌ها را روی ۸۴۱ دانشجوی دختر و پسر و ۵۳ دختر و پسر زندانی در ندامتگاه اوین (در مجموع ۸۹۴ نفر آزمودنی) اجرا کرد.

پژوهشگر با اشاره و تاکید بر این نکته که در سال‌های اخیر توجه به روان‌شناسی مذهب در غرب از طریق انجام پژوهش‌های تجربی، نشر مقاله‌ها و کتاب‌ها، تاسیس انجمن‌ها، برگزاری نشست‌های علمی و عضویت در مجامع تخصصی در سطح گسترده‌ای افزایش یافته است، ضرورت تهیه و ساخت مقیاس‌هایی برای اندازه‌گیری عمل به باورهای دینی را نیز خاطر نشان ساخته و مراحل برخورد روان‌شناسی با دین را از آغاز شکل‌گیری علمی روان‌شناسی تاکنون به سه مرحله علاقه و فعالیت، توقف و انکار و اقبال و خوش بینی تقسیم کرده است. او سپس به بررسی روان‌شناسی و دین در ایران قبل و بعد از انقلاب پرداخته است او یادآوری کرده است که استفاده از مطالب و کتب دینی، و به خصوص سرمایه‌گرانقدری چون کتاب قرآن کریم، تفاسیر، کتاب‌های حدیث و آثار اخلاقی و عرفانی، به ما در تهیه و ساخت چنین ابزارهایی کمک می‌کند. در قسمت‌های بعد مراحل ساخت آزمون معبد (مقیاس عمل به باورهای دینی) و هفت مقیاس حیاء به شرح زیر گزارش شده است:

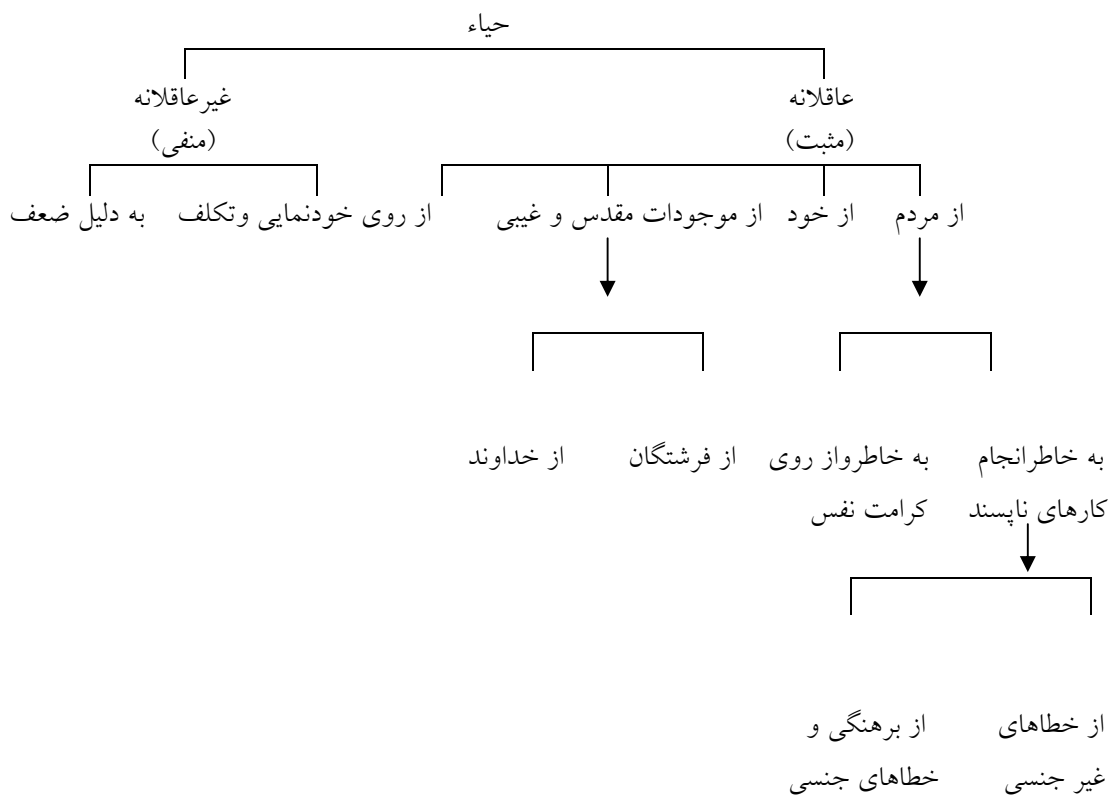
الف. آزمون معبد.

۱. استخراج مهم‌ترین واجبات، محرمات، مستحبات و مکروهات دینی از منابع اصیل اسلامی، یعنی از کتاب‌های عقاید و کلام، اخلاق و احکام.

۲. انتخاب مواردی که انتظار می‌رود به عنوان شاخص‌های اساسی مذهبی بودن در شرایط کنونی، در افراد دین‌دار وجود داشته باشند.

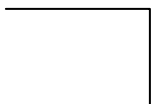
۳. گنجاندن مواردی از اعمال مذهبی، که هر چند متعلق به شاخص‌های اساسی به حساب نمی‌آیند، اما در پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های دین‌داری تهیه شده توسط روان‌شناسان آمده است (عضویت در گروه‌های مذهبی، مطالعه موضوعات دینی، انتخاب همسر، دوست و همکار).

۴. دو ماده از ماده‌های پرسشنامه آلپورت و راس^۱ (۱۹۶۷) از مقیاس فرعی جهت‌گیری درون سوی مذهبی (ماده‌های ۸ و ۹ پرسشنامه) نیز انتخاب و به مواد مقیاس معبد افزوده شدند. این دو ماده عبارتند از:
- دین واقعاً برایم مهم است چون به بیشتر پرسش‌های زندگی‌م پاسخ می‌دهد.
- در پشت سرو زیربنای ارتباطها و کارهایم انگیزه‌های دینی و مذهبی قرار دارد.
- با آن که به ظاهر عمل مذهبی را اندازه نمی‌گیرند، اما برانگیزه‌ها و ارتباط‌های فرد که منظور سنجش آنهاست تاکید دارند.
۵. فرم اولیه مقیاس تهیه و در جمع ۷۰ نفر از دانش‌آموزان یکی از هنرستان‌های دخترانه تهران اجرا شد. لازم به ذکر است این ۷۰ آزمودنی از دانش‌آموزان مذهبی و غیرمذهبی بودند.
- سپس میانگین نمره‌های دو گروه مذهبی و غیرمذهبی با هم مقایسه شد و تفاوت معناداری به دست نیامد. این نتایج ناشی از دقیق نبودن قضاوت مدیر مدرسه و مبهم بودن برخی از پرسش‌ها بنا به نظر اغلب آزمودنی‌ها بوده است.
۶. مقیاس معبد پس از بازنگری در ۲۰ ماده آماده و تکثیر شد و توسط برجعلی (۱۳۷۷)، به نقل از گلزاری، (۱۳۷۸) به عنوان ابزار پژوهش پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی دانشگاه آزاد به کار رفت.
۷. از ۵ نفر از دانش‌پژوهان حوزه و دو نفر از اساتید دانشکده روان‌شناسی نیز خواسته شد تا پرسشنامه را مطالعه کنند و انتقادات و پیشنهادهای خود را ارائه دهند.
۸. سرانجام مقیاس ۲۵ ماده‌ای معبد آماده شد.
- ب- آزمون حیاء
- از آنجایی که پژوهشگر در حین ساخت مقیاس معبد متوجه شد که درست است عمل تجلی شناخت و عاطفه است، اما کردار به ظاهر مثبت و خیر می‌تواند با انگیزه و نیت منفی و شر بروز کند و نشانه تزویر و ریا باشد. از این رو، پژوهش درباره حیاء و ساختن ابزاری برای سنجش آن در برنامه‌ریزی او قرار گرفت که مراحل آن به صورت زیر است:
۱. رجوع به مؤسسه دارالحدیث که از جمله معتبرترین مراکز تحقیقات اسلامی در زمینه حدیث است.
 ۲. استخراج روایات از منابع اسلامی به کمک متخصصان علوم دینی
 ۳. تشخیص انواع و سلسله مراتب حیاء که در شکل ۲ و ۳ آمده است.

شکل ۲. انواع حیاء، نقل از گلزاری (۱۳۷۸)

ا
ز
خ
د
ا
و
ن
د

ز

ف

ر

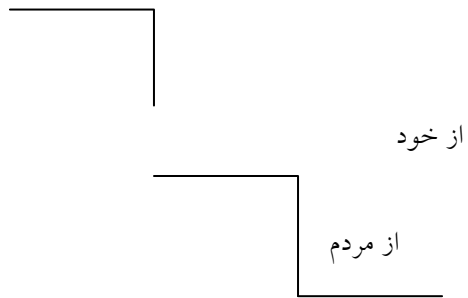
ش

ت

گ

ا

ن

شکل ۳. مراتب حياء ، نقل از گلزاری (۱۳۷۸)

با مطالعه دقیق منابع دست اول اسلامی، یعنی قرآن و سنت، برای همه انواع حیاء نمونه ها و مصادیق رفتاری استخراج و از آثار تبیینی (تفاسیر قرآن، آثار اخلاقی و عرفانی) برای تکمیل و تایید آنها استفاده شد. سپس حالات و نشانه های فیزیولوژیایی، رفتاری، هیجانی، و شناختی فرد با حیاء و کسی که شرمگین می شود از همان منابع بر گرفته شد و برای ماده های آزمون انتخاب و ثبت شد. هم چنین به تفاوت های زن و مرد در زمینه حیاء نیز توجه شد.

۴. پس از این تلخیص و تنظیم انواع، مراتب، حالات، علایم، تفاوت میزان حیاء و موارد و مصادیق هر کدام، کار با نوشتن پرسش ها و مواد آزمون شروع شد.

۵. ۱۵۰ ماده آزمون تکثیر شد و به ۱۰ نفر از علماء و تحصیل کردگان حوزه برای ارزیابی ارائه شد.

۶. پس از اعمال نظرات ارزیابان و افزودن ماده های جدید، ۱۸۱ ماده تهیه گردید و بر روی ۵۰ نفر افراد مختلف نظیر معلمان، اساتید دانشگاه و خانم های خانه دار) اجرا و از آنها خواسته شد تا نظرها و پیشنهادهای خود را در مورد پرسشنامه ارائه کنند.

۷. تعدادی از پرسش های که توسط آزمودنی های فوق نا مناسب و مبهم تشخیص داده شده بودند، حذف و به جای آنها پرسش های دیگری افزوده شد.

۸. سرانجام پرسشنامه ای با ۲۰۰ ماده با چند فرم مختلف تهیه شد. این فرم ها برای تفکیک زنان از مردان و مجردها از متأهل ها و در هم آمیختن ماده های مقیاس با مقیاس های دیگر تدوین شد.

لازم به توضیح است که پرسشنامه شخصیتی آیزنک (EpQ) فرم ۹۰ ماده ای نیز یکی دیگر از ابزارهای این پژوهش بوده است.

ویژگی های روان سنجی آزمون های معبد و حیاء

آزمون های معبد دارای ۲۵ پرسش بود که عمل (نه اعتقاد و نگرش) به باورهای اسلامی را می سنجد. مواد آزمون در چهار حوزه عمل به واجبات، عمل به مستحبات، فعالیت های مذهبی، و در نظر گرفتن مذهب در تصمیم گیری ها و انتخاب های زندگی قرار دارد. هر پرسش آزمون پنج گزینه دارد که از صفر تا چهار نمره گذاری میشود. بدین ترتیب کمترین نمره کل صفر و بیشترین نمره کل ۱۰۰ خواهد بود.

پایایی آزمون معبد از طریق بازآزمایی و دو نیمه کردن محاسبه شد. بدین منظور آزمون مذکور روی ۲۸۸ نفر از آزمودنی ها اجرا و سپس با فاصله سه هفته پس از اجرای اول مجدداً روی همان گروه اجرا شد. ضریب پایایی بازآزمایی برابر با ۰/۷۶ (۰/۱ < P) به دست آمد. ضریب پایایی از طریق دو نیمه کردن نیز با استفاده از روش گاتمن محاسبه شد که برابر با ۰/۹۰ $r =$ بود.

از طرفی، برای آزمون همسانی درونی این آزمون ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. مقدار این ضریب برابر با ۰/۹۳ $\alpha =$ بود. این نتایج نشان دهنده پایایی (ثبات، همسانی درونی و دقت) کم و بیش بالای آزمون معبد است.

به منظور بررسی روایی آزمون معبد، اعتبار محتوایی، اعتبار وابسته به ملاک (هم‌زمان) و اعتبار سازه موردبررسی قرار گرفت. برای بررسی روایی محتوایی این آزمون از ۵ نفر از روحانیون حوزه علمیه قم، که به عنوان پژوهشگر با مرکز تحقیقاتی مؤسسه دارالحدیث همکاری می‌کردند، خواسته شد تا درباره آن اظهارنظر کنند. برای بررسی اعتبار ملاکی این آزمون نیز ۲۷ نفر از دانشجویان شبانه سال سوم دانشگاه علامه طباطبائی به آزمون پاسخ دادند و هم‌زمان دوستان خود را در پنج زمینه انجام واجبات، دوری از محرمات، انجام مستحبات دینی، شرکت در فعالیت‌های مذهبی و تصمیم‌گیری بر اساس مذهب با نمره‌های بین ۳- تا ۳+ درجه‌بندی کردند. بدین ترتیب نمره کل هر فرد در ارزیابی دوستان بین ۱۵- تا ۱۵+ قرار می‌گرفت و نمره آزمون معبد آنان بین ۰ و ۱۰۰+ بود. همبستگی بین این دو نمره به عنوان ضریب ملاکی هم‌زمان محاسبه شد ($r = .61$) که نشان دهنده روایی ملاکی آزمون بود.

روایی سازه این آزمون نیز با روش‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج زیر نشان دهنده روایی سازه آزمون می‌باشد:

۱- بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان پسر قم (به عنوان گروه مذهبی) و پسران زندانی واقع در بند جوانان زندان اوین (افراد خلافکاری که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند) تفاوت معناداری به دست آمد ($p < .05$ و $t = 2.4$).

۲- بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان دختر مرکز تربیت معلم نسیبه و دختران زندانی واقع در بند زنان اوین تفاوت معناداری به دست آمد ($p < .01$ و $t = 5.8$).

نتایج تحلیل عاملی نیز نشان دهنده سه عامل انگیزه‌ها - روابط (۱۸ ماده)، واجبات - محرمات (۳ ماده) و مستحبات (۴ ماده) بود که این امر بیانگر روایی سازه (روایی عاملی) آزمون است.

نتایج پژوهش بیانگر وجود رابطه معنادار منفی بین مذهبی بودن با روان رنجوری و روان پریشی از یک سو و رابطه مثبت اما غیر معنادار بین مذهبی بودن و برون‌گرایی از سوی دیگر است. هم‌چنین رابطه معنادار و منفی بین مذهبی بودن و دو عامل حیا کم‌رویی و حیا خودخواهی مشاهده شد.

شایان ذکر است که برای بررسی پایایی و روایی مقیاس‌های ۷ گانه آزمون حیا از روش‌های بازآزمایی، همسانی درونی، روایی محتوایی، روایی هم‌زمان، روایی سازه‌ای و عاملی به شرحی که برای آزمون معبد آمد، استفاده شد. نتایج بررسی‌ها نشان دهنده روایی و پایایی بالای مقیاس‌های ۷ گانه آزمون حیا می‌باشد که به دلیل مفصل بودن از شرح آن خودداری می‌شود.

به طور کلی، نتایج نشان دهنده وجود رابطه مثبت و معناداری بین حیا کم‌رویی و حیا خودخواهی با اعتقاد و عمل به دین است. هم‌چنین بین حیا خودخواهی و تکلف با مقیاس‌های دین‌داری رابطه منفی و معناداری وجود دارد. به این معنا که افراد مذهبی کمتر از افراد غیر مذهبی از راه‌های منفی و نامطلوب برای جلب توجه دیگران استفاده می‌کنند. از طرفی، مشاهده شد که حیا درونی، حیا از خطا و حیا مثبت زنان در همه گروه‌های فرعی به غیر از زندانیان، از حیا مردان بیشتر است و حیا درونی متأهلان از حیا درونی مجردان بیشتر است.

در مجموع، از نتایج این پژوهش چنین استنباط می‌شود که مذهبی بودن با سلامت روانی و جسمانی رابطه مثبت و معناداری دارد و با بزهکاری، جرم، اعمال خلاف اخلاق و قانون رابطه منفی و معناداری دارد.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش رجوع به آیات، روایات، احادیث و منابع اسلامی به عنوان منبعی برای توسعه مقیاس‌های پژوهش (مقیاس معبد و حیاء)، جدا سازی رفتارهای دینی ظاهری و باطنی از طریق تهیه و تدوین و به کارگیری دو نوع ابزار متفاوت است که یکی رفتارهای ظاهری مذهبی و دیگری میزان حیاء آزمودنی‌ها را مورد سنجش قرار می‌دهد هم چنین ارائه دقیق و کامل ویژگی‌های روان سنجی پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های آزمون‌های تهیه و اجرا شده از دیگر ویژگی‌های این پژوهش می‌باشند. ولی در این مقیاس تنها به عمل دینی توجه شده و نگرش و عواطف دینی در نظر گرفته نشده است.

در این راستا طالبان (۱۳۷۸) با هدف بررسی ارتباط دین‌داری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز ۳۸۴ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی را مورد مطالعه قرار داد. این گروه با روش نمونه‌گیری تصادفی نسبتی انتخاب شده بودند.

پژوهشگر ضمن اشاره به این نکته که مفهوم جرم در متون دینی معادل با رفتار خلاف قانون نبوده و دلالت بر معنای عرفی و فنی جرم و بزهکاری یعنی فعل و کرداری خلاف قانون وضع شده توسط بشر ندارد و با تاکید بر این نکته که ریشه کلیه مباحث اسلامی را معمولاً باید در قرآن کریم و شاخه‌های آن را در سنت معصومیت (ع) جستجو کرد به ارائه تعاریف مختلف از دین پرداخته است. سپس به تفکیک و تمایز بین دین^۱ و دین‌داری^۲ پرداخته و اشاره کرده است که دین به عنوان یک پدیده خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها یعنی مستقل از روان انسان‌ها و جامعه انسانی مد نظر است. در صورتی که دین‌داری یا تدین ناظر بر پذیرش دین توسط انسان‌هاست. سپس ارتباط دین‌داری با خلافت‌کاری را بر اساس نظر صاحب‌نظران دینی مطرح و استنتاج کرده است که دین با طرح سه مسئله در تعیین و کنترل درونی رفتار انسان دخالت می‌کند و او را وادار می‌سازد از ارتکاب گناه و کجروی بپرهیزد: ۱- ایمان به خدا و جلب رضایت او؛ ۲. بیم از ملامت وجدان ۳. اعتقاد به زندگی پس از مرگ و ترس از عقوبت اخروی.

هم چنین پژوهشگر اشاره دارد که اگر چه جامعه‌شناسان معمولاً دین را یکی از اساسی‌ترین وسایل کنترل اجتماعی یا مهار جرم و خلافت‌کاری می‌دانند، با این حال دین‌داری یا ایمان مذهبی به عنوان یک متغیر مستقل و موثر در اکثر تئوری‌های مربوط به کجروی و جرم مفقود است. بر این اساس پژوهشگر با تأکید بر الگوی پنج بعدی گلاک و استارک (۱۹۶۵) اقدام به تهیه آزمون برای سنجش دین‌داری کرده است. فرایند تهیه این پرسشنامه به شرح زیر است:

از آنجا که مرور نشان دهنده جامعیت الگوی پنج بعدی گلاک و استارک بوده، لذا این الگو بر دین اسلام تطبیق داده شده است، ولی به اقتضای ویژگی‌های جامعه آماری و نوع متغیر وابسته (بزهکاری) اصلاحاتی در آن صورت گرفت. اول آن که، بعد فکری یا دانش دینی معرف قابل اعتمادی برای سنجش دین‌داری

1. religion
2. religiosity

دانش‌آموزان دبیرستانی نمی‌باشد. زیرا ممکن است دانش‌آموزان درس‌خوان و موفق از نظر تحصیلی به رغم دین‌داری ضعیف نمرات بالایی از آگاهی‌های دینی به دست آورند و بالعکس برخی دانش‌آموزان کاملاً مذهبی به علت ضعف درسی، نمرات پایینی در اطلاعات مذهبی کسب کنند.

بعد پیامدی دین در الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، یعنی تأثیر دین در زندگی روزمره یا به کار بستن دستورات دینی در زندگی روزانه، معمولاً در پژوهش‌های تجربی از طریق سنجش شدت درجات رفتار کجروانه فرد و یا عقاید و نگرش وی در ارتباط با این گونه رفتارهای کجروانه شاخص سازی شده است و چون در پژوهش حاضر بزهکاری متغیر وابسته است و باید کاملاً از متغیر مستقل (ابعاد دین‌داری) متمایز باشد تا تداخل و هم‌پوشی بین بعد پیامدی دین و بزهکاری منجر به ارائه نتایج غیر دقیق و غیر معتبر نشود، لذا برای تهیه و تدوین ابزار سنجش دین‌داری در مجموع ۴ بعد از ابعاد پنج گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) مد نظر قرار گرفت. این ابعاد عبارتند از:

۱. بعد اعتقادی: این بعد بر اساس دو مؤلفه اصول دین و رستگاری و ضمانت اجرای الهی شاخص‌سازی شد. مؤلفه اصول دین با ۴ ماده در خصوص اعتقاد به خداوند، پیامبر اسلام، معاد و بهشت و جهنم مورد سنجش قرار گرفت و مؤلفه رستگاری و ضمانت اجرای الهی با ۳ ماده در خصوص اطمینان به مجازات گنهکاران و پاداش نیکوکاران در قیامت و اهمیت رستگاری اخروی مورد پرسش قرار گرفت. کلیه پاسخ‌های این بعد (۷ ماده) بر اساس شیوه لیکرت نمره‌گذاری شد.

۲. بعد مناسکی دین: از میان کلیه معرف‌های بعد مناسکی دین اسلام، نماز و روزه به سبب اهمیت آن، انتخاب شد. در مجموع ۶ پرسش در خصوص تقید و پایبندی به نماز و ۳ پرسش در خصوص پایبندی به روزه (کلاً ۹ پرسش) طرح شد. پاسخ‌ها به این پرسش‌ها به صورت مقیاس ترتیبی بود که نشان دهنده فراوانی انواع رفتارهای ممکن در بجا آوردن این دو فریضه مذهبی بوده است.

۳. بعد تجربی دین (عاطفه مذهبی): این بعد شامل احساساتی نظیر ترس از خداوند، توبه و تقرب به خدا و پیامبر و ائمه می‌شد. بر این اساس ۵ ماده که به شیوه لیکرت نمره‌گذاری شده بودند، تدوین شد.

۴. بعد پیامدی دین: به دلیل لزوم تفکیک متغیر وابسته (بزهکاری) و متغیر مستقل (ابعاد دین‌داری)، تنها به جنبه خاصی از این بعد یعنی اهمیت دین در زندگی اکتفا شد و با ۴ ماده مورد سنجش قرار گرفت. این بعد بر اساس مقیاس ترتیبی نمره‌گذاری شده بودند.

به منظور بررسی پایایی مقیاس دین‌داری تدوین شده از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد و بدین وسیله میزان همسانی درونی پرسش‌های مختلف مقیاس محاسبه شد. بدین منظور پس از اجرای نهایی مقیاس روی گروه نمونه ($n=384$)، ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از چهار مقیاس دین‌داری برابر با 0.87 ، 0.92 ، 0.86 و 0.53 بود. این ضریب برای کل آزمون برابر با 0.68 می‌باشد که نشانگر پایایی پرسشنامه ۲۵ پرسشی تهیه شده در این پژوهش می‌باشد. هم‌چنین در مورد ضریب پایایی مقیاس، اهمیت دین در زندگی استفاده از روش کاهش ضریب آلفا نشان داد که حذف هیچ یک از ماده‌ها منجر به افزایش ضریب آلفا نمی‌شود.

به منظور بررسی روایی مقیاس دین‌داری تدوین شده از چند روش مختلف به شرح زیر استفاده شد:

۱. روایی ملاکی: بدین منظور از کلیه آزمودنی‌های پژوهش خواسته شد تا التزام دینی خود را روی یک طیف مدرج ده قسمتی (از کاملاً مذهبی تا کاملاً غیر مذهبی) علامت گذاری کنند. این روش به عنوان شاخص فردی دین‌داری در تحقیقات بین‌المللی ارزش‌های جهانی به کار رفته و به عنوان شاخص بسیار معتبری از دین‌داری افراد تلقی می‌شود. سپس ضریب همبستگی پیرسون میان مقیاس دین‌داری آزمودنی‌ها و ارزیابی آنان از التزام دینی خود محاسبه شد که کاملاً معنادار بود ($t=0.65$). هم‌چنین دو گروه پاسخ‌گو از دو دبیرستان دخترانه دولتی واقع در محله کن و شهرک اکباتان انتخاب شدند. علت انتخاب این دو محله این بود که محله کن به علت بافت سنتی و همگونی فرهنگی ساکنان آن یکی از محلات مذهبی تهران و در مقابل شهرک اکباتان به عنوان محله‌ای که ساکنان آن به ضعف در پایبندی‌های مذهبی مشهور می‌باشند، است. سپس با استفاده از آزمون t تفاوت بین آزمودنی‌های دو گروه فوق از نظر دین‌داری محاسبه شد. نتایج نشان دهنده تفاوت معنادار این دو گروه از نظر میزان دین‌داری بود ($p=0.000$ و $t=4/9$) که این امر نیز نشان دهنده روایی ملاکی این آزمون است.

۲. روایی سازه مقیاس دین‌داری نیز از طریق بررسی ارتباط متفاوت جنسیت با دین‌داری مورد بررسی قرار گرفت. نتایج کاربرد مقیاس دین‌داری گویای تفاوت معنادار دختران از نظر نمرات دین‌داری بود ($p=0.001$ و $t=3/4$). به بیان دیگر، دختران نسبت به پسران نمرات بالاتری در ابعاد چهارگانه مقیاس دین‌داری کسب کردند که این امر مبین روایی سازه مقیاس دین‌داری است.

ابزار دیگر این پژوهش شامل پرسشنامه اندازه‌گیری بزهکاری است که توسط سراج زاده (۱۳۷۷) تهیه و تنظیم شده است و دارای ۲۸ پرسش است. این ابزار پنج دسته کلی رفتاری بزهکارانه را که شامل سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کجروی اخلاقی، انحرافات فرهنگی و کجروی جنسی است مورد سنجش قرار می‌دهد.

بر اساس یافته‌های پژوهش در خصوص موافقت با "اعتقاد به وجود خداوند" از کل آزمودنی‌های تحقیق (۳۸۴ نفر) تنها نیم درصد (۲ نفر) به وجود خداوند اعتقاد نداشتند و بیش از ۹۶ درصد جوانان نمونه تحقیق به خدا اعتقاد داشتند. و از این حیث دین‌دار و مسلمان محسوب شدند. هم‌چنین نتایج نشان داد که در میان پاسخ‌گویان حتی یک نفر نبود که به نبوت حضرت محمد(ص) معتقد نباشد (بیش از ۹۵ درصد) به عبارتی، هیچ کفاری بین پاسخ‌گویان وجود نداشت و فقط در حدود ۵٪ درصد پاسخ‌گویان اهل دیانت محسوب نمی‌شدند. به نظر می‌رسد، فرآیند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی توانسته است به نحو تام و فراگیر این باورهای اصلی دین را به نسل جدید منتقل کند. هم‌چنین با توجه به نتایج مشاهده شد که میزان اعتقاد جوانان نمونه این تحقیق به خداوند و زندگی پس از مرگ به تربیت معادل ۹۶/۱ و ۸۹ درصد بود که به مراتب بالاتر از دیگر کشورهای صنعتی است. هم‌چنین مشاهده شد که اکثریت مطلق پاسخ‌گویان به نحوی از انحاء نماز می‌خوانند و لذا وارد مرحله ایمان می‌شوند. در خصوص مراتب پایبندی به اقامه نماز نتایج نشان داد که ۵۶/۵ درصد آزمودنی‌های تحقیق همیشه یا اکثر مواقع پایبند به اقامه نماز بودند، ۱۴ درصد پاسخ‌گویان اصلاً نماز نمی‌خواندند و بر اساس این معرف مؤمن محسوب نشدند (این گروه کمتر از ۱/۷ کل جمعیت تحقیق بودند). هم‌چنین مشاهده شد که اکثریت قریب به اتفاق پاسخ‌گویان (حدود ۹۰ درصد) اظهار کردند که در ماه رمضان به نحوی از انحاء روزه گرفته‌اند. در بررسی اثر متقابل نماز و روزه یافته‌ها نشان داد که نزدیک به ۸۳ درصد

جوانان دانش آموز نمونه تحقیق هم نماز می خوانند و هم روزه می گیرند، (۶/۳ درصد نه نماز می خوانند و نه روزه می گرفتند) و در واقع اگر نیم درصد دانش آموزان نمونه تحقیق فاقد اسلام بودند، در اینجا بر اساس دو معرف نماز و روزه، ۶/۳ درصد آنان فاقد ایمان محسوب می شدند که نسبت بسیار ناچیزی بود. در مورد سطح بالاتر دین داری یعنی تقوی که مرتبه ای بالاتر از ایمان است یافته های تحقیق نشان داد که گروه متقین تنها ۱/۶ درصد پاسخ گویان را تشکیل می داد. متقین در آزمون عبارت بود از جوانانی که اولاً پایبند به نماز و روزه بودند ثانیاً بر اساس مقیاس بزهکاری دچار گناه نشده بودند.

یافته های پژوهش نشان داد که در زمینه شاخص توجه به خداوند از طریق توبه و کمک خواستن از خدا برای جبران گناهان "اکثریت قریب به اتفاق جمعیت نمونه تحقیق (۹۵/۳ درصد دانش آموزان) واجد یک چنین تجربیات دینی و احساسی، مذهبی بودند و این نسبت دقیقاً معادل نسبت کسانی بود که به نبوت پیامبر (ص) اطمینان داشتند. از نظر بعد تجربه دینی یا عواطف و احساسات مذهبی ۹۱ درصد در حد قوی و در بعد اعتقادی ۹۲ درصد در حد قوی بودند. لذا با توجه به این دو بعد از حیث بعد اجتماعی دین داری واجد دین داری بسیار قوی بودند.

نتایج به دست آمده نشان داد که اقلیت بسیار ناچیزی از آزمودنی ها (۱/۳ درصد) دین داری ضعیف و در مقابل اکثریت قابل توجهی از پاسخ گویان (حدود ۸۲ درصد) دین داری قوی داشتند.

یافته ها نشان داد که در تمام انواع بزهکاری (سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کجروی اخلاقی، کجروی جنسی، کجروی فرهنگی) میزان بزهکاری دختران به مراتب کمتر از پسران پاسخ گو بود و بیشترین تخلف در میان جوانان دانش آموز مربوط به تقلب در امتحانات درسی بود (۸۶ درصد) و تنها ۴ درصد گفتند که در امتحانات درسی دوره دبیرستان تقلب نکرده اند. از میان ابعاد دین داری تنها بعد مناسکی دین با این متغیر (تقلب در امتحانات درسی) ارتباط معکوس و معناداری داشت.

مقایسه داده ها و یافته های پژوهش نشان می دهد که از میان کل پاسخ گویانی که تقلب نکرده اند (۵۴ نفر) اکثریت از آن دانش آموزانی بود که مقید به نماز و روزه بودند (۶۶/۷ درصد یعنی ۳۶ نفر). نسبت این گروه از دانش آموزان ۴/۵ برابر دانش آموزانی بود که نه نماز می خوانند و نه روزه می گرفتند و تقلب نیز نمی کردند (۱۴/۸ درصد معادل ۸ نفر). در مجموع نتایج نشان داد که از میان ابعاد دین داری (اعتقادات، تجربه دینی، بعد پیامدی و مناسک مذهبی) ابعاد سه گانه اولیه ارتباط معناداری با تقلب در امتحانات درسی پاسخ گویان نداشته و پایبندی به نماز و روزه (بعد مناسک مذهبی) نیز تأثیری قوی در عدم ارتکاب به این تخلف ندارد و این تخلف در میان اکثریت دانش آموزان (درجات مختلف پایبندی به نماز و روزه) رواج نسبی داشته است. یکی دیگر از یافته های قابل توجه پژوهش این بود که بیشتر جوانان دانش آموز نمونه تحقیق (۵۴/۲ درصد) اظهار داشتند که تاکنون حداقل بایک جنس مخالف رابطه دوستی برقرار کرده اند (دختران ۴۸/۶ و پسران ۵۹/۸ درصد). این یافته حاکی از عمومیت نسبی این رفتار میان جمعیت نمونه تحقیق بود.

وقتی متغیر دوستی با جنس مخالف با متغیر "دین داری" تقاطع داده شده نتایج نشان داد که در پایین ترین سطح دین داری (دین داری ضعیف) ۴۵/۷ درصد جوانان پاسخ گو به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف

اقرار کردند. طبق نتایج حدود ۲۲ درصد جوانانی که دین‌داریشان قوی ارزیابی شده بود به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف اقرار کردند. از سوی دیگر، ۱۸/۲ درصد پاسخ‌گویانی که اظهار کردند تا کنون دوستی از جنس مخالف اختیار نکردند نیز جزو گروهی بودند که دین‌داریشان ضعیف ارزیابی شده بود. مقدار ضریب همبستگی میان این دو متغیر (۵۳- درصد) $r = .0000$ و $p = .0000$ محاسبه شد که مؤید ارتباطی متوسط و معنادار بین دین‌داری و ارتباط با جنس مخالف در میان جوانان جمعیت نمونه بود.

نتایج تحلیل تقاطعی داده‌ها در پژوهش نشان داد "دین‌داری" ارتباط معکوس و نسبتاً قوی با بزهکاری جوانان داشت. این نتیجه حاکی از الگوی کاهش منظمی در نسبت بزهکاری اظهار شده پاسخ‌گویانی بود که دین‌داریشان افزایش یافته بود. نتایج هم چنین نشان داد که دین‌داری پاسخ‌گویان بیشتر تأثیر منفی را معرف‌های کجروی اخلاقی (مشروب‌خواری، مصرف موادمخدر و قماربازی) و سپس کجروی فرهنگی (شرکت در مجالس گناه) داشت. میانگین‌ها نشان داد که اثر دین‌داری دختران بر کاهش ۵ معرف رتبه اول بزهکاری آنان به مراتب بیش از پسران بود. البته مشاهده شد در دختران به علت وجود دو معرف از کجروی نوع سرقت در رتبه‌های اول و سوم تا حدودی متفاوت با پسران و کل جمعیت نمونه تحقیق بود. در مجموع، یافته‌های مطالعه نشان داد که هر قدر دین‌داری جوانان دانش آموز قوی‌تر باشد، احتمال بزهکاری آنان کاهش می‌یابد و دین‌داری اثری واقعی بر کاهش بزهکاری دارد. نتایج این مطالعه از این اندیشه که افزایش دین‌داری احتمال وقوع جرم و بزهکاری را کاهش می‌دهد، کاملاً حمایت می‌کند و با احتیاط می‌توان گفت که دین‌داری جوانان دانش‌آموز تا حدودی عایق بزهکاری آنان است.

یافته‌های پژوهش اخیر نشان داد که انواع مختلف بزهکاری جوانان در مجموع تنها می‌تواند ۱۲ درصد اعتقادات مذهبی، ۷ درصد تجربه دینی، ۲۴ درصد مناسک مذهبی و ۲۰ درصد اهمیت دین در زندگی جوانان دانش‌آموز تحقیق را پیش‌بینی کند. حتی در مورد گروه بزهکاران جوان نیز به هیچ وجه نمی‌توان گفت که آنان فاقد اعتقادات مذهبی و تجربه دینی هستند.

یافته‌ها هم چنین نشان داد که در میان دو فرضیه مهم نماز و روزه که بعد مناسکی را ساخته بودند، نماز به مراتب بیش از روزه بر کاهش بزهکاری جوانان جمعیت نمونه تحقیق مؤثر بود. در واقع از میان کلیه شاخص‌های دین‌داری نماز تأثیر بیشتری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌گو داشت و وقتی تحلیل به عمق بیشتری رسوخ یافت، رگرسیون گام به گام نشان داد که از میان نمازهای واجب (صبح، ظهر و عصر، مغرب و عشاء) نماز ظهر و عصر از لحاظ آماری اثر قابل توجه کاملاً معناداری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌گو داشته است (ضریب بتا: ۰/۴۲-).

اگر چه پژوهش فوق از نظر گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه تدوین شده برای سنجش دین‌داری نوجوانان و ارائه نتایج پژوهش بسیار غنی می‌باشد، اما به دلیل عدم تمرکز و تأیید پژوهشگر بر متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم و احادیث و روایات جهت تهیه مقیاس دین‌داری دارای ضعف بوده است. از طرفی، منطبق کردن دین اسلام بر الگوی پژوهش حاصل از مطالعات دین‌پژوهی در سایر ادیان و عمدتاً در کشورهای غربی، بسنده کردن به اصول دین و حداقل معیارهای لازم برای توصیف دین‌دار بودن، حذف

اخلاقیات و بالاخره عدم کارشناسی و تخصصی اسلام‌شناسی روی مقیاس و گویه‌های آن از جمله اشکالات این کار پژوهشی است. هم چنین استفاده از روش خودگزارش‌دهی برای سنجش رفتارهای بزهکارانه و جرم آفرین جوانان از دقت و اعتبار نتایج این پژوهش کاسته است.

طالبان (۱۳۷۹) در پژوهش دیگری با هدف بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور، از الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) استفاده کرد و با اضافه کردن بعد دانش دینی به ابعاد آن و گسترش زیر مؤلفه‌های این ابعاد سعی در ارزیابی نسبی میزان صحت و سقم اظهارات و قضاوت‌های متفاوت موجود در زمینه دین‌داری نوجوانان کشور کرده است. این پژوهشگر هم چنین توزیع دین‌داری جوانان دانش‌آموز را از نظر جنسیتی و جایگاه اجتماعی - اقتصادی آنان مورد بررسی قرار داده است که به طور خلاصه به مراحل و فرایند پژوهش او اشاره خواهد شد.

پژوهشگر بر اساس روش نمونه برداری خوشه‌ای چند مرحله‌ای ۵۳۵۴ دانش‌آموز پایه سوم را از دبیرستان‌های نظام جدید مناطق شهری کشور انتخاب و مورد مطالعه قرار داد. او از مقیاس دین‌داری که پنج بعد اعتقادات، احساسات، مناسک، پیامدها و آگاهی دینی را می‌سنجید، استفاده کرد. او برای افزایش دقت و اعتبار این ابزار در هر یک از ابعاد مذکور از معرف‌های چندگانه و یا مقیاس‌های چند ماده‌ای به جای تک سازه‌ای استفاده کرد. پژوهشگر به منظور حصول اطمینان از روایی و اعتبار این مقیاس و رفع ابهامات و نواقص مربوط به جمله‌بندی ماده‌ها، آزمونی مقدماتی روی ۱۰۰ نفر دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های تهران اجرا کرد. سپس در مرحله اول برای پالایش مقیاس‌ها و حذف احتمالی ماده‌های نامناسب از روش تحلیل ماده^۱ بر اساس دو وجه تک بعدی بودن^۲ و اعتبار استفاده کرد.

آزمون تک بعدی بودن مقیاس‌های چهارگانه اعتقادات مذهبی، تجربه دینی، مناسک مذهبی و پیامدهای دین‌داری که هر کدام شامل ۵ ماده (جمعاً ۲۵ ماده) بودند، بر اساس محاسبه ضریب همبستگی نمره آزمودنی‌ها در هر یک از ماده‌ها با نمره آنان در بقیه مقیاس شد. نتایج نشان داد که ضرایب همبستگی ماده‌ها با کل مقیاس از ۰/۴۲ تا ۰/۸۴. در نوسان بوده که به دلیل بالاتر بودن از مقدار ۰/۳۰. همه ماده‌های مقیاس حفظ شد.

برای آزمون پایایی از شیوه بررسی همسانی پاسخ فرد به یک ماده در مقایسه با هر یک از ماده‌های دیگر استفاده شد. ضریب پایایی آلفای کرونباخ برای مقیاس‌های چهارگانه فوق به ترتیب برابر با ۰/۷۸، ۰/۶۹، ۰/۷۱ و ۰/۷۲. به دست آمد که نشان دهنده پایایی آن‌ها می‌باشد. در مورد مقیاس «آگاهی‌های دینی» تعداد ۷ پرسش چند گزینه‌ای مورد استفاده قرار گرفت. و برای حذف پرسش‌های نامناسب از ضریب دشواری پرسش استفاده شد. نتایج منجر به حذف ۲ پرسش از ۷ پرسش مورد نظر شد. در مرحله بعد ضریب همبستگی مقیاس «آگاهی‌های دینی» با چهار مقیاس ذکر شده دیگر محاسبه شد که کلیه ضرایب به دست آمد از لحاظ آماری معنادار بودند ($p=0.05$). در نهایت ضریب آلفای کرونباخ برای ۲۵ ماده مقیاس دین‌داری کل آزمودنی‌ها محاسبه شد که نشان دهنده پایایی کل مقیاس بود ($n=100$ و $\alpha=0.05$). لازم به توضیح است که در پژوهش نهایی نیز

1. item analysis
2. unidimensionality

ضریب آلفای کرونباخ مقیاس ۲۵ ماده‌ای دین‌داری معادل ۰/۸۲. به دست آمده است که کاملاً قابل قبول است (n=۵۳۵۴).

به منظور محاسبه روایی مقیاس دین‌داری از روایی ملاکی استفاده شد. بدین منظور از همان ۱۰۰ نفر خواسته شد تا التزام مذهبی خود را از صفر تا ۲۰ درجه‌بندی کنند و سپس ضریب همبستگی میان خود درجه‌بندی مذهبی آزمودنی‌ها با مقیاس دین‌داری محاسبه شد (r=۰/۵۷) که نشان دهنده روایی مقیاس دین‌داری است. لذا در آزمون مقدماتی جایگاه اجتماعی دانش‌آموزان بر اساس تحصیلات، شغل و درآمد والدین مورد سنجش قرار گرفت. سپس همبستگی آن با دین‌داری آنان محاسبه شد. نتایج نشان دهنده رابطه منفی بین جایگاه اجتماعی آزمودنی‌ها و نمرات آنان در پنج مقیاس دین‌داری بود. این امر نشان دهنده روایی سازه مقیاس دین‌داری است. با توجه به این که متون جامعه‌شناختی دین نشانگر این موضوع هستند که زنان مذهبی‌تر از مردان هستند جهت سنجش روایی سازه مقیاس تفاوت‌ها جنسیتی مورد بررسی قرار گرفت. بررسی تفاوت‌های جنسیتی بین دختران و پسران از نظر میزان دین‌داری نشان داد که میانگین نمره دین‌داری کل دختران معادل ۱۳/۹ و پسران برابر با ۱۲/۹ است که از نظر آماری کاملاً معنادار است و نشان می‌دهد که مقیاس مذکور دارای روایی سازه است. بدین ترتیب مقیاس ۲۵ ماده‌ای دین‌داری برای اجرای نهایی تهیه و تدوین شد. سپس روی تعداد ۵۳۵۴ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی در سطح کشور اجرا و نتایج زیر مشاهده شد:

۱. تنها اقلیت ناچیزی از جوانان دانش‌آموز از لحاظ اعتقادات دینی (اعتقاد به خدا، پیامبر، معاد، قرآن، بهشت و جهنم) ضعیف محسوب می‌شدند (۲ درصد درصد)؛ در حالی که نسبت جوانان دانش‌آموز با اعتقادات قوی برابر با ۹۶/۴ درصد درصد بود.

۲. ۶۶ درصد درصد جوانان دانش‌آموز از حیث مناسک دینی فردی (نماز و روزه) قوی و فقط ۸ درصد درصد پاسخ‌گویان ضعیف ارزیابی شدند. در مورد عمل به مناسک جمعی (نماز جمعه، نماز جماعت مساجد، مراسم روضه‌خوانی و دعا) ۵۶ درصد درصد در گروه ضعیف و تنها ۹ درصد درصد در گروه قوی قرار گرفتند.

۳. دو الگوی متفاوت در پابندی به مناسک فردی و مناسک جمعی دین باعث شد که اکثریت پاسخ‌گویان از حیث بعد مناسکی دین که برآیند دوبعد فردی و جمعی است در گروه متوسط قرار گیرند (۶۰/۴ درصد درصد). و یافته‌های حاصل از بررسی وضعیت احساسات و عواطف مذهبی (تجربه دینی) نشان داد اقلیت بسیار ناچیزی از دانش‌آموزان نمونه تحقیق (۱/۶ درصد درصد) واجد عواطف دینی ضعیفی بوده و در مقابل اکثریت پاسخ‌گویان (۶۷/۵ درصد) احساسات مذهبی قوی داشتند.

۴. از نظر بعد پیامدی دین، یافته‌ها نشان داد که اکثریت نسبی پاسخ‌گویان (۵۵/۵ درصد) قوی و اقلیتی از آن‌ها (۳/۵ درصد) ضعیف ارزیابی شدند. یافته‌ها هم چنین نشان داد که نیمی از جوانان مورد تحقیق (۵۰ درصد) از حیث دانش دینی قوی و در مقابل حدود ۱۰ درصد آگاهی و دانش دینی ضعیفی داشتند.

۵. یافته‌ها نشان داد که در مورد دین‌داری پاسخ‌گویان وقتی تنها مناسک فردی آن‌ها مدنظر قرار گیرد، تنها اقلیت بسیار ناچیزی (۱ درصد) دین‌داری ضعیف و اکثریت قابل توجه ایشان (۷۳ درصد) واجد

دین‌داری قوی بودند. در مورد مناسک جمعی معلوم شد که اقلیت بسیار ناچیزی (۱/۴ درصد) دین‌داری ضعیف و ۵۲/۶ درصد آنان دین‌داری قوی داشتند. در ضمن یافته‌های مربوط به دین‌داری کل پاسخ‌گویان (مناسک فردی + مناسک جمعی) نشان داد که تنها اقلیت بسیار ناچیزی از جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق (۱/۷ درصد) دین‌داریشان ضعیف و در مقابل اکثریت نسبی پاسخ‌گویان (۵۴/۲ درصد) از دین‌داری قوی برخوردار بودند.

۶. در مورد توزیع دین‌داری بر حسب جنس یافته‌ها نشان داد که در تمامی شاخص‌های التزام دینی (بجز یک استثناء) میانگین نمرات دختران بالاتر از پسران بود که نمایانگر تعهد مذهبی بیشتر دختران دانش‌آموز در مقایسه با پسران دانش‌آموز است. تنها استثناء مربوط به شرکت پسران در نماز جمعه است.

۷. مطالعه توزیع دین‌داری بر حسب جایگاه اجتماعی جوانان دانش‌آموز، نتایج نشان داد که در تمام شاخص‌های التزام دینی به جز یک استثناء که مربوط به بعد دانش دینی بود پاسخ‌گویان طبقه بالا قوی‌تر از طبقه پایین ارزیابی شده‌اند. میانگین نمرات پاسخ‌گویان طبقه پایین بیش از میانگین نمرات پاسخ‌گویان طبقه متوسط و بالاخص طبقه بالاست که نشانگر تعهد مذهبی بیشتر پاسخ‌گویان طبقات پایین نسبت به طبقات بالاست.

۸. بررسی اثر متغیرهای زمینه‌ای تحقیق (جنس، نوع مدرسه، رشته تحصیلی، مذهب، جایگاه اجتماعی، و اشتغال مادر) بر دین‌داری دانش‌آموزان نشان داد که میزان دین‌داری دختران رشته علوم انسانی مدارس دولتی که واجد جایگاه اجتماعی پایین (تحصیلات پدر و مادر زیر دیپلم مادرشان خانه‌دار بوده) بیش از سایر گروه‌هاست. نتایج آماری نشان داد که ۶ عامل: جنس (به نفع دختران)، نوع مدرسه (مدرسه دولتی)، رشته تحصیلی (به نفع رشته علوم انسانی)، مذهب (به نفع شیعه)، خاستگاه اجتماعی (به نفع طبقه پایین) اشتغال مادر (به نفع خانه‌دار) بر دین‌داری کل پاسخ‌گویان مؤثر بود. کمترین اثر مربوط به نوع مذهب (همبستگی معادل ۵ درصد) و بیشترین اثر مربوط به جنس (همبستگی معادل ۱۸٪) و بعد از آن جایگاه اجتماعی (همبستگی معادل ۱۷٪) بوده است.

بدین سان نتایج این پژوهش نشان داد که از دیدگاه پژوهشگر از حیث دین‌داری اولیه در میان جوانان دانش‌آموز کشور بحران یا مشکل و ضعفی بچشم نمی‌خورد. به نظر می‌رسد، فرآیند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی در ایران توانسته باشد به نحو تام و تمام فراگیری این باورهای اصلی دین را به نسل جدید خود منتقل سازد. نتایج هم چنین مبین این امر است که آرمانی نبودن وضعیت دین‌داری جوانان (نسل جدید ایران) به هیچ‌وجه بحرانی بودن آن را ثابت نمی‌کند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش افزودن یک بعد به ابعاد پنج‌گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) تحت عنوان بعد آگاهی‌های دینی بر اساس نتایج پژوهش‌های انجام شده در زمینه پایبندی جوانان به دین می‌باشد که می‌تواند گامی در جهت ارائه الگوهای کامل‌تر دین‌داری براساس فرهنگ اسلامی باشد. یکی دیگر از نظر قوت این پژوهش در نظر گرفتن بعد فردی و بعد جمعی برای مقیاس مناسک دینی است که می‌تواند به عنوان یک الگوی مناسب فراروی پژوهشگران علاقه‌مند پژوهش در حوزه دین قرار گیرد. اما این که محقق چگونه در بین دانش‌آموزان اعتماد و امنیت روانی را ایجاد نموده است تا آنها پاسخی واقعی خود را بدون ترس

داده باشند مطلبی ارائه نشده است. هم چنین تقسیم آزمودنی‌ها به طبقات پایین، متوسط و بالای جامعه با روش علمی صورت نگرفته است.

در نظر گرفتن دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان به عنوان نماینده جوانان دانش‌آموز کشور و سنجش میزان رفتارهای دینی آنان به عنوان ملاکی برای تعمیم این مقیاس دینی در دیگر جوانان دانش‌آموز یکی از نقاط ضعف موجود در روش‌شناسی این پژوهش است. به نظر می‌رسد، زیربنای نظری این انتخاب مشخص نیست و استدلالی برای این مورد که رفتارهای دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان می‌تواند نمونه‌ای از رفتار دینی کل جوانان دانش‌آموز ایران باشد وجود ندارد. با توجه به این که رشد مذهبی از اوایل نوجوانی در سنین راهنمایی به اوج خود می‌رسد و در سنین دبیرستانی، جوانان با چالش‌های جدی مذهبی روبرو هستند، انتخاب این مقطع و پایه تحصیلی نمی‌تواند نتایج دقیق، صریح و معتبری را به دست دهد.

اکبری و پارسا (۱۳۷۹) طرز تلقی و نگرش جوانان نسبت به دین را مورد بررسی قرار داده‌اند. بدین منظور پژوهشگران با تأکید بر اهمیت بررسی رابطه جوانان با دین از نظر انتقال میراث فرهنگی و اخلاقی گذشته به نسل‌های جدید و هم چنین به دلیل حفظ آرامش و ثبات فرهنگی و اخلاقی جامعه به بررسی نگرش‌های جوانان نسبت به دین پرداخته‌اند. این پژوهشگران در بررسی پیشینه پژوهش به تعریف دین، ابعاد دین، تغییرات جامعه و تحولات دین، انواع دین، رابطه دین بامتغیرهای اجتماعی نظیر جایگاه اجتماعی، گروه سنی، جنسیت افراد، میزان تحصیلات و شغل، مفهوم خدا، جوانان و مذهب، و تعریف دین از دیدگاه اسلام پرداخته‌اند و در نهایت به تعریف حضرت علی(ع) از دین و ملاک‌های دین‌داری اشاره کرده‌اند: اول دین معرفت به خداست و کمال معرفت به خدا تصدیق خدا است و کمال تصدیق او توحید است.

پژوهشگران در معرفی چارچوب نظری پژوهش خود از یک سو اظهار می‌دارند که: از مجموع آرای صاحب‌نظران غربی و اسلامی تعریف کم و بیش جامعی از دین تهیه شد که بتواند ابعاد گوناگون دین را پوشش دهد. براین مبنا و با تأکید بر این که پدیده‌ها را می‌توان در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری دسته‌بندی کرد، دین نیز در همین راستا به چند سنخ تقسیم شد. یکی دین عمل‌گرا که مبتنی بر رفتار دینی است که خود به دو نوع مناسبی یا نمایشی و اخلاقی یا اجتماعی تقسیم می‌شود. دیگری دین اعتقادی یا قومی‌گرا است که بر اندیشه دینی تأکید دارد و بالاخره دین تجربی که بر احساس درونی و تجربه باطنی دینی متمرکز شده است. از سوی دیگر پژوهشگران بر مفهوم خداوند به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی متمرکز شده و طرز تلقی نسبت به خداوند را بر چند دسته تقسیم کرده‌اند. طرز تلقی‌ها می‌توانند حاوی تصویری از یک خدای مهربان، بخشنده، عاشق و با محبت باشد یا یک خدای خشمگین، غضبناک، تنبیه‌کننده و یا یک خدای حامی، حافظ و تسلی‌بخش و یا یک خدای ناظر، حساب‌رس و نظارت‌کننده بر رفتار. در نهایت بر این اساس پژوهشگران پرسشنامه‌ای را برای پژوهش خود تدوین کرده‌اند و آن را روی ۳۸۳ نفر از افراد ۱۹ تا ۳۵ ساله شیرازی اجرا کرده‌اند. بدین تربیت نگرش مناسبی، نگرش اعتقادی، نگرش اخلاقی، نگرش باطنی، راه‌رستگاری، رفتارهای دینی و درک جوانان از خداوند را مورد بررسی قرار دادند شرح مفصل این پژوهش در سطور زیر آمده است.

۱- **مقیاس نگرش مناسکی جوانان:** این مقیاس شامل ۱۱ ماده بود که ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۰. برای آن گزارش شده است. همبستگی هر ماده با کل مقیاس نیز محاسبه شده است که این همبستگی‌ها دامنه‌ای از ۰/۴۰ تا ۰/۶۰ را به خود اختصاص داده‌اند که نشان دهنده پایایی مقیاس مذکور است. لازم به توضیح است که ماده‌های این مقیاس بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند (بی‌نظر = ۰ و کاملاً موافقم = ۵). نتایج پژوهش نشانگر این بود که در مجموع ۴۷/۷ درصد از آزمودنی‌ها دارای نگرش دینی مناسکی بالاتر از متوسط هستند؛ در حالی که مقایسه جوانان بر حسب جنس نشان دهنده تفاوت معنادار زنان و مردان از لحاظ نگرش دینی مناسکی است. به عبارت دیگر، زنان نمرات بالاتری را از مردان به دست آوردند. مقیاس نگرش اعتقادی شامل ۸ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است. هم چنین همبستگی هر ماده با کل مقیاس محاسبه شد. این همبستگی‌ها دامنه‌ای از ۰/۴۰ تا ۰/۶۰ دارا بودند که بیانگر پایایی مقیاس نگرش اعتقادی است. نتایج نشان دادند که در مجموع ۳۷ درصد از آزمودنی‌ها دارای نگرش دینی اعتقادی بالاتر از متوسط هستند. هم چنین نگرش اعتقادی دینی رابطه معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل آزمودنی‌ها دارا است. به بیان دیگر، زنان نسبت به مردان نمرات بالاتری را در مقیاس نگرش اعتقادی به دست آوردند. این در حالی است که نمره نگرش دینی اعتقادی جوانان متأهل بالاتر از جوانان مجرد است.

۲- **مقیاس نگرش اخلاقی:** این مقیاس مشتمل بر ۱۰ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است و دامنه همبستگی بین ماده‌ها و کل مقیاس بین ۰/۵۰ تا ۰/۶۰ در نوسان می‌باشد که نشان دهنده پایایی مقیاس نگرش اخلاقی است.

نتایج نشان داد که در مجموع ۶۳/۲ درصد از آزمودنی‌ها دارای نگرش اخلاقی دینی بالاتر از متوسط هستند. هم چنین مشاهده شد که نگرش دینی اخلاقی جوانان هیچ رابطه معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل دارا نمی‌باشد.

۳- **مقیاس نگرش باطنی جوانان:** این مقیاس شامل ۹ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است و همبستگی بین ماده‌های مقیاس و کل مقیاس از ۰/۳۰ تا ۰/۶۰ در نوسان است که مبین پایایی مقیاس است.

نتایج نشان داد که در مجموع ۷۸/۵ درصد از جوانان دارای نگرش دینی باطنی بالاتر از متوسط می‌باشند. این نگرش با جنسیت و وضعیت تأهل رابطه معناداری نداشته است. به منظور ارزیابی راه رستگاری در نظر نوجوانان از آزمودنی‌ها خواسته شد تا از میان چهار راه رستگاری اولویت‌های خود را بیان کنند و ترتیب اولویت خود را در میان چهارگزینه معرفی شده نشان دهند.

نتایج نشان داد که ۵۱/۳ درصد از جوانان مهم ترین راه رسیدن به رستگاری را در نیکوکاری و خدمت به مردم و کمک به هموعان و ۴۳/۶ درصد خلوت کردن، تنها بودن و از طریق عالم درون و عرفان با

خدا رابطه برقرار کردن را بهترین راه رسیدن به رستگاری دانسته‌اند. هم چنین بین وضعیت تأهل و راه رستگاری اعتقادی رابطه معناداری مشاهده شد. به بیان دیگر متأهلین بیشتر از مجردین به راه رستگاری اعتقادی اهمیت می‌دهند.

در مورد رفتار دینی جوانان نتایج پژوهش در این زمینه نشان داد که بیش از ۵۰ درصد از جوانان از لحاظ انجام رفتارهای دینی در سطح متوسط قرار دارند. هم چنین مشاهده شد که تفاوت بین زنان و مردان از لحاظ میزان رفتار دینی معنادار است. به عبارت دیگر میانگین رفتار دینی در زنان بیشتر از مردان است.

نظر جوانان مورد بررسی در این پژوهش در پاسخ به این پرسش که به طور کلی چه نظری راجع به دین دارند، چنین بود. ۹۳/۲ درصد از جوانان دین را آرامش بخش، دوست داشتنی و معنابخش به زندگی و ۶/۸ درصد از آن‌ها دین را دست و پا گیر، خسته کننده و دشوار معرفی کردند. هم چنین زنان بیشتر از مردان دین را آرامش بخش و معنابخش به زندگی معرفی کردند ($p < .01$ و $df=1$ و $\chi^2=10.36$).

در اظهارات آزمودنی‌ها راجع به درکی که از خداوند دارند مشاهده شد که ۴۳/۸ درصد از آنان خدا را دارای ویژگی‌های چون عشق، محبت و بخشنده‌گی؛ ۲۴/۳ درصد خداوند را بیشتر ناظر بر اعمال و حساب‌رس؛ ۲۹/۸ درصد خداوند را حمایت کننده، محافظت کننده و آرامش بخش و ۱/۲ درصد از آنان خداوند را تنبیه کننده و عذاب دهنده گناهکاران درک می‌کنند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش ارزیابی راه‌های رستگاری از نظر جوانان، رفتارهای دینی جوانان و درک جوانان از خداوند به همراه ارزیابی ابعاد ۴ گانه دین‌داری بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) می‌باشد که به این پژوهش بیشتر جنبه کیفی و بررسی عمیق داده است. به نظر می‌رسد، در مطالعه دین‌داری رجوع به روش‌های کیفی، به ویژه استفاده از روش‌هایی چون پرسش‌های باز پاسخ، منجر به دست‌یابی به اطلاعات دقیق‌تر می‌شود. از جمله نقاط ضعف این پژوهش عدم گزارش روایی ابراز پژوهش و به طور کلی ضعف در گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی ابراز پژوهش و نداشتن مطالعه مقدماتی قبل از اجرای نهایی است.

رجب‌زاده (۱۳۷۹) پژوهشی تحت عنوان دانشگاه، دین و سیاست انجام داده است. او در این مطالعه به بررسی وضعیت دانشگاه در ایران در قبل و بعد از انقلاب پرداخته است و نتیجه گرفته است که در جامعه‌ای مثل ایران با فرهنگ و حکومت دینی (بعد از انقلاب) مهم‌ترین چالشی که پیش روی افرادی که در محیط‌های دانشگاهی زندگی می‌کنند قرار دارد، چالش‌های مربوط به مرجعیت علم و وحی (دین) است. لذا به بررسی تجربی عقاید دانشجویان در مورد علم، دین و چالش میان این دو پرداخته. او از یک سو شاخصی برای سنجش علم‌گرایی در بین دانشجویان ساخته است و از سوی دیگر، برای ارزیابی انواع دین‌داری، تلقی دانشجویان از دین، راه‌های شناخت دین و خدا، مناسک‌گرایی و نظر دانشجویان در خصوص جایگاه روحانیت در دین مقیاس‌هایی را تهیه و تدوین کرده است. سپس این ابزارها را روی ۸۶۱ نفر دانشجوی زن و مرد از مقاطع کارشناسی تا دکتری که به صورت تصادفی از دانشگاه‌های موجود در شهر تهران انتخاب شده‌اند، به کار برده است. فرایند و نتایج پژوهش او به طور خلاصه در سطور زیر عرضه شده است:

علم گرایی به عنوان نوعی نگرش توسط مجموعه‌ای از ماده‌ها اندازه‌گیری شد که پس از مطالعه مقدماتی تعداد آن بر اساس نظر صاحب نظران و متخصصان امر به ۶ ماده تقلیل پیدا کرد. این ماده‌ها به صورت بلی یا خیر نمره گذاری می‌شوند. انواع دین ورزی نیز بر اساس مؤلفه‌هایی که مرتبط با بحث ارزش‌ها و باورهای علم است مورد سنجش قرار گرفت. این مؤلفه‌ها عبارت بودند از: (۱) جنبه معرفت شناختی دین که به باور فرد در خصوص جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین مربوط می‌شود. در این پژوهش از آن تحت عنوان "راه شناخت دین" نام برده می‌شود. با فرض مسیرهای شناختی نظیر وحی و سنت، دل (تجربه درونی) و عقل (ذهن) و به تبع آن علم، در خصوص هر سه آن‌ها در شناخت دین و خدا و به تبع آن اوامر خداوند، موارد شناخت به این منابع در قالب ۵ ماده پرسش شده است؛ (۲) مؤلفه دیگر باورهای فرد درباره ماهیت دین است که به تلقی فرد از دین و دین ورزی مرتبط است. این مؤلفه با ۶ ماده مورد ارزیابی قرار گرفته که شامل باورهای مادی گرایانه، عقل گرایانه، تجربی و سنتی است؛ (۳) مؤلفه مناسب دینی و نقش آن در دین‌داری با ۳ ماده ارزیابی شده است و (۴) جایگاه روحانیت در دین که با ۸ ماده مورد بررسی واقع شده است. نتایج پژوهش نشان داد که ۶۰ درصد آزمودنی‌ها علم را ملاکی برای داوری برای قبول هر نوع اعتقادی محسوب می‌کنند، ۲۰ درصد حصر شناخت واقعیت و معیار بودن علم را در این مورد پذیرفته‌اند. به عبارت دیگر، در شناخت واقعیت‌ها برای علم مرجعیت قایلند؛ ۱۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مورد موضوعات غیرطبیعی نیز اظهار نظر کند. ۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مسایل فلسفی داوری نماید، ۱۸ درصد توانایی علم را برای سعادت‌مند کردن جوامع با تاکید بر واقعیت پذیرفته‌اند و ۳/۵ درصد توانایی علم را در همه عرصه‌ها انکار می‌کنند.

در مورد راه شناخت دین، اولین مؤلفه مربوط به باور فرد در مورد جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین، می‌باشد. این مؤلفه بر اساس ۵ ماده به شرح زیر سنجیده شده است: (۱) علم هم در شناخت دنیا و هم در شناخت خداوند راه مطمئن است؛ (۲) شناخت درست خدا فقط از طریق پیامبران است؛ (۳) عقل بدون کمک وحی از شناخت درست خدا ناتوان است، (۴) هر انسانی مستقل از آنچه از سوی پیامبران آمده است می‌تواند خدا را بشناسد و (۵) بهترین راه شناخت خدا راه دل است.

نتایج نشان داد ۲۸ درصد از آزمودنی‌ها علم را منبع شناخت دین و خدا می‌دانند، ۳۰ درصد وحی پیامبران؛ ۲۶ درصد عقل بدون کمک وحی؛ ۴ درصد انسان و ۱۲ درصد دل را منبع شناخت خدا می‌دانند.

در مورد مؤلفه تلقی فرد از دین نتایج نشان داد که ۷۲ درصد دانشجویان با تلقی مادیگرایانه و منفی به دین مخالفند؛ ۶۴/۴ درصد دانشجویان با تلقی عقل گرایانه از دین موافقند و ۵۱/۸ درصد دانشجویان دارای تلقی تجربی نسبت به دین هستند.

در مورد مؤلفه جایگاه روحانیت در دین، تحلیل عاملی انجام شده نشان دهنده دو عامل بود که یکی نشانگر مرجعیت روحانیت و دیگری بی‌نیازی از روحانیت بود. ضریب آلفای کرونباخ برای عامل اول برابر با ۰/۸۱ و برای عامل دوم ۰/۷۲. گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۱۹/۵ درصد دانشجویان معتقدند که برای شناخت دین نیازی به روحانیت نیست، ۴۵ درصد موافق نسبی و ۳۵/۵ درصد موافقند.

به منظور ارزیابی مؤلفه‌های مناسب دینی ابتدا از طریق تحلیل عاملی انجام شده روی سه ماده آن، یک عامل استخراج شد. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده برای این عامل برابر با ۰/۷۶. گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۲۰/۳ درصد آزمودنی‌ها با مناسب گرای مخالف، ۵۰/۸ درصد مخالف نسبی و ۲۸/۹ درصد موافقند.

به طور کلی نتایج نشان داد که شناخت هم تراز، شناخت دین از طریق پیامبران و شناخت دین مستقل از پیامبران با علم گرای رابطه مثبت معناداری دارد. هم چنین نتایج نشان داد که ۶۹ درصد از دانشجویان به علم به عنوان یک راه مطمئن برای شناخت خدا می‌نگرند، ۲۹ درصد آنها با شناخت خدا از طریق وحی موافق هستند، ۶۶ درصد با گویه "عقل بدون وحی از شناخت خدا ناتوان است" موافقند، ۱۵ درصد مخالفند و ۱۹ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد جهان بینی مشاهده شد که ۵۸ درصد از دانشجویان نگاهی کاملاً دینی به جهان دارند، ۳۸ درصد نگاهی دینی - عقلی به جهان دارند و ۴ درصد نگاهی کاملاً غیردینی به جهان دارند.

هم چنین حدود ۲۵ درصد از کل نمونه با تلقی سکولار از دین به معنای محدود شدن آن به قلمرو شخصی مخالفند. در مورد تلقی افراد از کارکرد معرفت شناختی دین، ۳۸ درصد از دانشجویان با معرفت بخشی دین موافق، ۵۵ درصد تا حدی موافق (مخالف - مردد) و ۷ درصد با آن مخالفند.

در رابطه با نظر دانشجویان در مورد جایگاه روحانیت در دین نتایج نشانگر این بود که ۲۰ درصد با عبارت "اسلام منهای روحانیت اسلام نیست" موافق بوده، ۵۵ درصد مخالف و ۲۵ درصد بی‌نظر بوده‌اند. هم چنین مشاهده شد که ۷۴ درصد از دانشجویان با امکان شناخت دین از طریق متخصص غیر روحانی موافق بوده، ۱۱ درصد مخالف بوده و ۱۵ درصد هم نظری نداشته‌اند.

یافته‌ها در مورد مناسب گرای نشانگر این بود که ۳۲ درصد از دانشجویان با گویه "دین‌داری بدون مراعات امور شرعی" موافق، ۵۳ درصد آنان مخالف و ۱۶ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد تکثرگرایی، یافته‌ها نشانگر این بود که ۴۲ درصد از دانشجویان با تکثرگرایی در برداشت‌های دینی موافق بوده‌اند، ۵۶ درصد آنان موافق نسبی (موافق - مخالف) و ۲ درصد مخالف بوده‌اند.

هم چنین مشاهده شد که ۷۴ درصد دانشجویان بر این باورند که دین فقط یک تفسیر ندارد، ۱۲ درصد با این امر مخالفند و ۱۴ درصد بی‌نظر هستند. هم چنین مشاهده شد که علم گرای رابطه معناداری با تلقی تجربی از دین ندارد و با افزایش علم گرای، تلقی مادی گرایانه از دین تقویت شده و تلقی سنتی از دین تضعیف می‌شود.

در حالی که با افزایش علم گرای باور افراد به مرجعیت روحانیت کاهش یافته و اعتقاد به عدم نیاز به روحانی و فهم دین و باور به این که می‌توان دین را از طریق متخصصان غیر روحانی شناخت افزایش می‌یابد. از سوی دیگر، با افزایش علم گرای مخالفت با مناسب گرای نیز افزایش می‌یابد. در یک نگاه کلی می‌توان گفت که با افزایش علم گرای باور افراد به دین سنتی و مؤلفه‌های آن کاهش می‌یابد. اشکال عمده تحقیق فوق نداشتن یک الگو و مدل منسجم بر اساس مبانی نظری اسلامی است. علاوه بر آن، بررسی کارشناسانه روی گویه‌ها انجام نشده و روایی و پایان ابزار نیز مورد سؤال است.

آذربایجانی (۱۳۸۰) در پژوهشی تحت عنوان «آزمون جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام» بر اساس بررسی اجمالی ادیان جهان و بررسی تفصیلی دین اسلام (آیات قرآن کریم و منابع روایتی شیعه) اقدام به تهیه پرسشنامه‌ای ۷۰ پرسش برای سنجش جهت گیری مذهبی دانشجویان مسلمان کرده است. این پژوهشگر با استناد به آیات و روایات، ۱۰ مقوله را در توصیف ویژگی‌های فرد مؤمن معرفی می‌کند که آن را مبنایی برای ساخت آزمون قرار داده و خزانه پرسش‌های پرسشنامه او را تشکیل می‌دادند.

۱. رابطه انسان و دین: شعایر دین، مکان‌های مقدس، زمان‌های مقدس، اشیای مقدس، سعادت در دین، رعایت حدود و احکام الهی، اعتقاد بر کتب آسمانی، گروه اجتماعی مؤمنان (اخوت و نماز خواندن به جماعت).

۲. رابطه انسان و خدا: معرفت خدا، ایمان به خدا، توکل به خدا، امید به خدا، محبت خدا، پرستش و پیروی خدا، یاد خدا، شکرگزاری، تلاوت آیات قرآن، اخلاص، حسن ظن به خدا، احساس معنوی.

۳. رابطه انسان و آخرت: ایمان به حیات پس از مرگ، ترجیح سعادت اُخروی، اعتقاد به نتایج اعمال، جاودانگی روح، شوق بهشت و ترس از دوزخ.

۴. اولیای دین: اعتقاد به نبوت و امامت، محبت ائمه، الگو بودن اولیای دین، پیروی از اولیای دین، شناخت امام.

۵. اخلاق فردی: تقوی (مهار خود)، مراقبت، توبه (نوسازی خویشتن)، محاسبه اعمال، عزت نفس، صبر و پایداری، تفکر و تعقل، پرهیز از خود میان بینی.

۶. روابط اجتماعی: راستی (راست‌گویی)، وفاداری، رواداری (آنچه بر خود می‌پسندی بر دیگران بپسند)، امانت‌داری، عفت و پاکدامنی، دعوت به خیر و نیکی، مردم‌آمیزی، رعایت حقوق دیگران، احساس مسئولیت نسبت به دیگران، خوش‌رفتاری و پرهیز از سوء ظن و آزار دیگران.

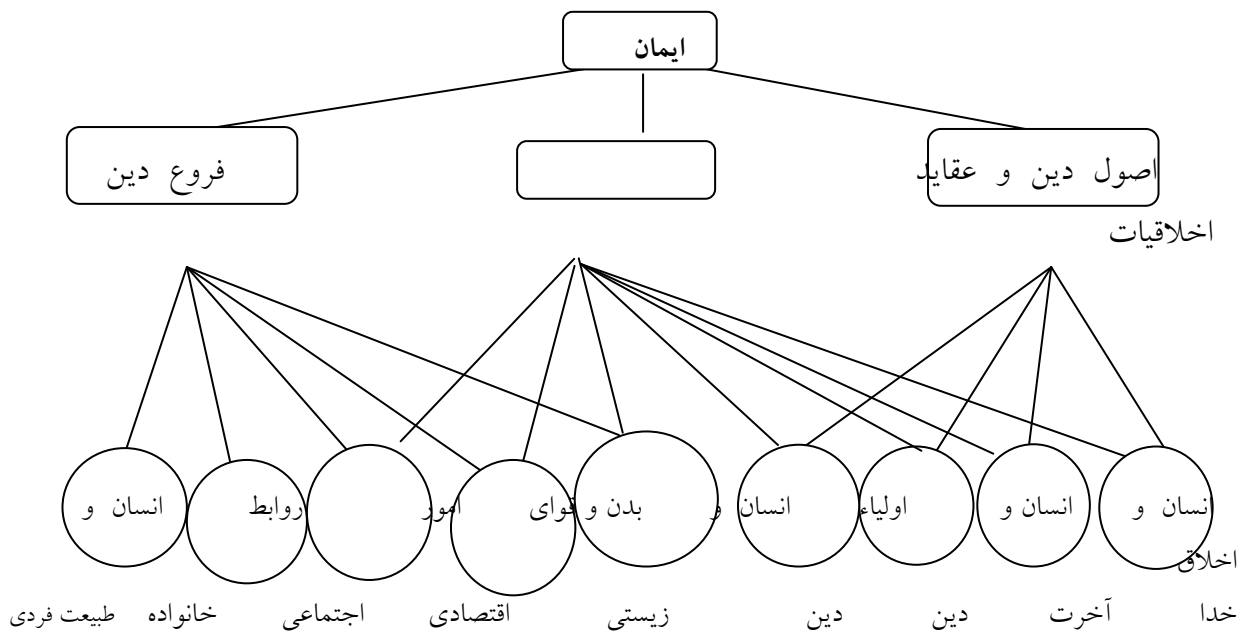
۷. معیشت: بهره بردن از دنیا و آبادانی، تعدیل در تملک و ثروت اندوزی، مال حلال و شغل حلال، کمک به مستمندان، جدیت در کار، درست‌کاری در معاملات.

۸. خانواده: احترام و محبت به والدین، گفتار نرم و شایسته، ازدواج خانواده، میدان تربیت و آزمایش، ارتباط با اقوام و نزدیکان.

۹. ابعاد جسمی: مراقبت از سلامت خود، تعدیل غرایز، رعایت پاکیزگی و طهارت، میانه روی در معیشت.

۱۰. انسان و طبیعت: درس آموزی از طبیعت، بهره برداری صحیح، آبادانی و حفظ محیط زیست، آزار نرساندن به حیوانات.

شکل ۳ مجموعه رفتارها و خصلت‌هایی را که از یک فرد مومن یا دین‌دار مورد انتظار است نشان می‌دهد.

تقوی △ (مهاری خود) مراقبه توبه محاسبه عزت نفس صبر و پایداری اخلاص پرهیز از عجب و خود میان بینی	عبرت △ آموزی از طبیعت بهره برداری صحیح آبادانی و حفظ محیط زیست آسیب نرساندن به حیوانات	احترام و محبت به والدین تشکیل خانواده خانواده میدان تربیت و آزمایش گفتار نرم و شایسته رعایت حقوق یکدیگر ارتباط با خویشان	راستی △ وفاداری رواداری خوشتندار ی امانتداری پابندی به تعهدات عفت و پاکدامنی دعوت به خیر مردم آمیزی رعایت حقوق دیگران احساس مسئولت پرهیز از سوء ظن یا تحقیر و اذیت دیگران خوش رفتاری	سازندگی △ تعدیل در تملك و ثروت اندوژی مال حلال شغل حلال كمك به مستمندان جدیت در كار درستکاری در معاملات	حفظ △ سلامت خود تعدیل غرائز رعایت پاكیزگی و طهارت میان روی در معیشت	شعائر △ دین مکانهای مقدس زمانهای مقدس اشیاء مقدس رستگاری تقید به حدود شرعی عقیده به كتب آسمانی گروه اجتماعی مومنان	محبت △ اعتقاد به نبوت و امامت الگو مقدس اطاعت توسل و ارتباط	اعتقاد به △ حیات پس از مرگ ترجیح سعادت اخروی اعتقاد به نتایج اعمال جاودانگی روح شوق به بهشت و ترس از دوزخ	معرفت △ اعتقاد توكل امید محبت عبادت ذكر شكر تلاوت و تدبر در آیات الهی احساسات معنوی حسن ظن به خدا
--	---	---	---	---	--	--	--	--	--

شکل ۴ : دسته بندی تعالیم اسلام به کوشش
آذربایجانی (۱۳۸۰)

مراحل تدوین پرسشنامه توسط این پژوهشگر به شرح زیر می‌باشد:

با نگاهی به پژوهش‌های پیشین و آزمون‌های مذهبی، مهم‌ترین و مشهورترین مقوله بندی‌های مذهب از هوگل، برات و گلاک تشخیص داده شد که در بین آن‌ها ابعاد پنج‌گانه گلاک کامل‌تر از سایر موارد بود. اما به دلیل عدم جامعیت آن (در برنداشتن بعد اخلاقی) و تداخل برخی ابعاد (مانند ایدئولوژیکی و پیامدی) تصمیم به طرح طبقه بندی جدیدی با توجه به آزمون‌های مذهبی داخلی (متناسب با فرهنگ اسلامی و فرهنگ بومی) و به ویژه عنایت به آموزه‌های اسلام گرفته شد و ابعاد دهگانه مذکور در مجموع برای جهت‌گیری مذهبی مبتنی بر اسلام مشخص شد. در مرحله بعد با توجه به منابع اسلامی (آیات و روایات) برای هر مقوله بین ۵ تا ۱۷ ماده تهیه و تدوین شد. در نهایت پرسشنامه‌ای ۹۰ پرسشی تهیه شد که کلیه پرسش‌های آن به صورت چهار گزینه‌ای از کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم نمره گذاری شد.

به منظور بررسی روایی محتوایی پرسشنامه، پرسشنامه به همراه یک برگه نظرسنجی برای ۱۵ نفر از کارشناسان مباحث اسلام (اساتید حوزه علمیه قم) فرستاده شد. سپس پایایی محتوایی محاسبه شد (۰/۷۶) و طبق نظرات کارشناسان مذکور اصلاحات لازم روی پرسشنامه انجام شد.

به منظور بررسی پایایی پرسشنامه از روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. بدین منظور ابتدا طی یک مطالعه مقدماتی پرسشنامه در یک نمونه ۱۷۵ نفری از دانشجویان دختر و پسر اجرا شد و همسانی درونی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. سپس پرسش‌های دارای اعتبار پایین حذف شدند و در نهایت یک پرسشنامه ۷۰ پرسش تنظیم شد.

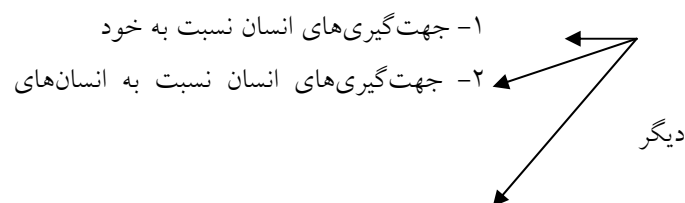
برای بررسی پایایی پرسشنامه، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد که به حذف ۴ پرسش دیگر انجامید. ۶۶ پرسش باقی مانده نیز با توجه به همگونی بر اساس آلفای کرونباخ به دو زیر مقیاس تقسیم شدند. خرده مقیاس اول (۴۱ پرسش) دارای ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵، که ۳۰۲ نفر آزمودنی به آن پاسخ دادند. این زیر مقیاس و عامل «عقاید - مناسک» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه پرسش‌ها پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۳۴ تا ۰/۷۴) که نشان دهنده پایایی خرده مقیاس اول است.

خرده مقیاس دوم با ۲۵ پرسش با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۹، توسط ۳۲۱ آزمودنی پاسخ داده شد که عامل «اخلاق» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۱۷ تا ۰/۴۴) که بیانگر پایایی خرده مقیاس دوم است. بنابراین، با ترکیب خرده مقیاس‌های فوق یک مجموعه ۶۶ پرسش حاصل شد که تحت عنوان «جهت‌گیری مذهبی بر اساس اسلام» چارچوب کلی مذهبی بودن را مشخص می‌کند (ضریب آلفای معادل ۰/۹۴). به این ترتیب پرسشنامه ۶۶ پرسش روی سه گروه مستقل: (۱) حوزه علمیه قم؛ (۲) دانشگاه تهران و (۳) دانشگاه آزاد اجرا شد. نتایج تحلیل واریانس و آزمون شفه نشان داد که هر سه گروه از نظر عامل عقاید - مناسک، دوه‌دو دارای تفاوت معنادار هستند. در حالی که این سه گروه از نظر عامل اخلاق تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند. هم‌چنین گروه ۱ و ۲ (حوزه و دانشگاه تهران) و گروه ۲ و ۳ (حوزه و دانشگاه آزاد) از نظر جهت‌گیری مذهبی اسلامی تفاوت معناداری با یکدیگر دارند. که این بیانگر روایی سازه آزمون است.

هم چنین نتایج از یک سو، نشان دهنده تفاوت معنادار گروه متأهلین و مجردین از نظر عامل‌های سه گانه اخلاق، عقاید مناسک و جهت‌گیری مذهبی اسلامی است. از سوی دیگر، مشاهده شد که سه گروه دارای وضعیت اجتماعی - اقتصادی مختلف پایین، متوسط و بالا در هیچ یک از عامل‌های سه گانه عقاید - مناسک، اخلاق و جهت‌گیری مذهبی اسلامی تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند.

از جمله ویژگی‌های بارز و مثبت این پژوهش، ارائه الگوی ۱۰ مؤلفه‌ای است که فقط بر اساس متون و منابع اسلامی، به ویژه رجوع به آیات قرآن کریم و سایر منابع معتبر اسلامی در قالبی منسجم است. البته قابل ذکر است که تقسیم‌بندی زیر مؤلفه‌های دین‌داری در این پژوهش، بسیار گسترده است و قرار گرفتن زیر مؤلفه‌های مشترک تحت دو مؤلفه اصلی، سنجش مولفه‌های اصلی را با اشکال روبرو می‌سازد. به عنوان مثال نمره بالا در زیر مؤلفه روابط اجتماعی شاخص کدامیک از دو مؤلفه فروع دین و اخلاقیات است؟ چنانچه شاخص یک مؤلفه باشد، دیاگرام ارائه شده نقض خواهد شد و چنانچه شاخص هر دو مؤلفه باشد، در محاسبه دین‌داری فرد، به برخی از زیر مؤلفه‌ها وزن بیشتری داده شده است. به طور کلی تداخل زیر مؤلفه‌ها در این تقسیم‌بندی از اشکالات پژوهش مذکور است. از جمله محدودیت‌ها و نقایص پژوهش نیز می‌توان به نقایص روش شناختی از جمله عدم استفاده از روش تحلیل عاملی که تنها روش آماری معتبر برای تشخیص عامل‌های موجود در پرسشنامه است و در عوض استفاده از همگونی بر اساس آلفای کرونباخ جهت تعیین خرده مقیاس‌های پرسشنامه است.

”بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی“، عنوان پژوهشی است که بهرامی (۱۳۸۰) انجام داده است. این پژوهشگر معتقد است که بهترین الگو برای سازماندهی اصلی و بنیادین، دستورالعمل‌ها، خواسته‌ها و آرمان‌هایی است که می‌توان آن را در چارچوب مناسبات انسان با خود، مناسبات انسان با دیگران (انسان‌های دیگر) و مناسبات انسان با سایر پدیده‌های هستی (نظیر دنیا و آخرت) خلاصه کرد. در واقع طبق بیانات گهر بار امام صادق^(ع) مجموعه دستورالعمل‌ها و خواسته‌های دینی را می‌توان در این سه محور اصلی گنجانند و به تعبیری دین و مذهب، نظام تفسیری است که چگونگی رابطه انسان را با خود، با انسان‌های دیگر و با کل پدیده‌های جهان هستی تبیین می‌کند. لذا پژوهشگر اقدام به تهیه پرسشنامه‌ای بر اساس همین الگو نموده است. چارچوب اساسی پژوهشگر برای طراحی پرسشنامه در زیر نمایش داده شده است:

۱- جهت‌گیری‌های انسان نسبت به خود

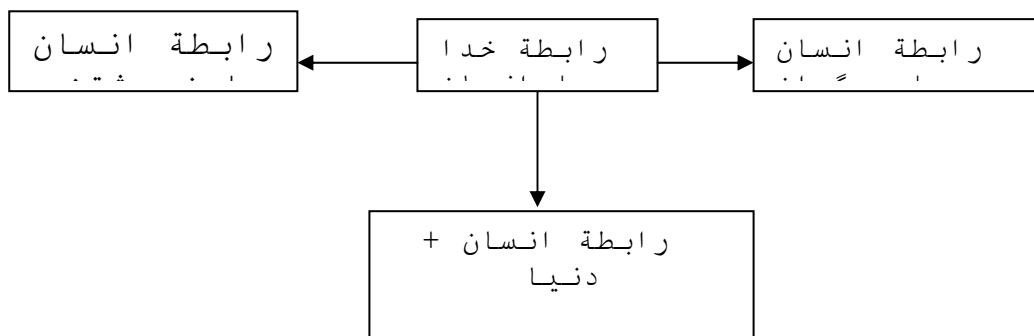
۲- جهت‌گیری‌های انسان نسبت به انسان‌های

۳- جهت‌گیری‌های انسان نسبت به سایر پدیده‌های هستی

۱- مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، منسوب به امام صادق (ع)، چاپ بیروت.

شکل ۵- جهت گیری‌های بنیادین انسان از دیدگاه مذهب

تأکید بر این نکته ضروری است که تمام این جهت‌گیری‌ها تابعی از رابطه انسان و خدا است و کلیه ارتباطات، وظایف و مسئولیت‌های انسان به دلیل و با محوریت خداوند، مشروعیت و مقبولیت می‌یابد. با توجه به این اصل الگوی گویاتر برای جهت‌گیری‌های انسان در مواجهه با عالم هستی به شکل زیر خواهد بود:

شکل ۶- جهت‌گیری انسان در مواجهه با عالم هستی

با توجه به مطالب فوق مؤلفه‌های هر یک از ابعاد در رابطه انسان با بهره‌گیری از مذهب به صورت زیر خواهد بود:

۱- **رابطه انسان با خویشتن:** انسان موجودی است که از روح الهی بهره‌مند است و در برابر خویشتن مسئول است. انسان در برابر خود حداقل مأمور به سه طبقه الهی است:

- الف) مراقبه (مراقبت). توجه مداوم نسبت به خود، تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقاد است.
- ب) محاسبه. ارزشیابی مداوم خود و کنش‌های خود نظیر تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقاد است.
- ج) توبه. در صورت مواجهه با خطا و یا یافتن خللی در تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقادات، به سرعت بازگشتن و خطای خود را جبران کردن.

۲- **رابطه انسان و دیگران:** مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و دیگران شامل موارد زیر است:

الف) عفت. خویشتن‌داری از پای گذاشتن در حریم دیگران، چشم پوشیدن بر گناه و لگام زدن بر شهوت‌ها.

ب) حلم و مدارا. کوچک شمردن خطا و نادیده گرفتن اشتباه دیگران، بردباری و بر نیاشفتن دیگران در مواجهه با رویدادها و خشم آنان و با آرامش پذیرفتن دیگران.

ج) رازداری. کتمان راز دیگران و جز با اجازه آنان سر از سر دیگران نگشودن.

د) ایثار. از حق خویشتن گذشتن و در عین نیاز، نیاز دیگران را برطرف ساختن و خود را در راه احقاق حقوق دیگران به خطر انداختن.

ه) صداقت. از سر راستی و صدق با دیگران مواجه شدن و مؤمن دیگر را نفریفتن.

و) عدالت. حق را در جای خود دیدن و برخوردی بجا با مردم داشتن.

ز) مسئولیت. در خصوص دیگران و سرنوشت آنان حساس بودن و برای حل مسائل آنان برخوردی فعال داشتن.

ح) خوش‌رویی و شادابی. در معاشرت با دیگران با نشاط بودن و دیگران را به نشاط آوردن.

۳- رابطه انسان و خداوند شامل مؤلفه‌های زیر است:

الف) یقین. باور عمیق به این که خداوند خالق جهان هستی، قادر مدبر و حکیم است و جهان هستی را از سر حکمت آفریده است.

ب) ذکر و عبادت. اعتقاد به پیروی از دستورات الهی و اجتناب از نواهی حضرت حق و یادآوری مداوم اسماء صفات و نعمت‌های او.

ج) اخلاص. در عرصه فکر و نظر و عمل، تنها به او اندیشیدن و اعمال و افکار خود را برای قرب و او سامان دادن و از غیر او بریدن.

د) رضا. به خواست‌های حق تن دادن، خوشی‌ها و ناخوشی‌های زندگی را با تدبیر او تفسیر کردن و سرمخالفت نداشتن.

ه) جهاد. برای اجرای فرامین الهی خود را به خطر انداختن.

۴- رابطه بین انسان و دنیا: مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و دنیا به شرح

زیر است:

الف) تقوی. پروا پیشه ساختن و خود را از ورود به عرصه‌های آلوده و خطا پیراستن.

ب) زهد. به جلوه‌های پر زرق و برق دنیا رغبتی نداشتن، دنیا را کوچک انگاشتن و ذوق وصول به حضرت حق.

ج) سازندگی. دنیا را مزرعه آخرت پنداشتن و خود را برای ساختن آن مأمور دیدن.

۵- رابطه بین انسان و آخرت: مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و آخرت شامل موارد زیر است:

الف) ایمان به آخرت. باور عمیق به این که روز جزا بر پا خواهد شد و اعمال انسان در ترازوی حساب‌رسی، محاسبه و ارزش‌یابی خواهند شد.

ب) شوق به آخرت. تلاش برای پربارکردن توشه آخرت و ترجیح آخرت بر دنیا.

ج) هول مرگ. یادآوری مداوم لحظه وداع و آماده ساختن خود برای سبک بال مواجه شدن با آن.

چنانکه قبلاً ذکر شد این پژوهشگر بر اساس الگوی فوق و با استفاده از متون مذهبی چون قرآن کریم، نهج البلاغه حضرت علی(ع) و روایات و احادیث ائمه معصومین اقدام به طراحی مقیاس جهت گیری مذهبی نموده است. فرم مقدماتی این پرسشنامه شامل ۸۰ پرسش است. لازم به ذکر است که کلیه سوالات این پرسشنامه بر اساس مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای تهیه شده است (کاملاً موافق=۵ و کاملاً مخالفم=۱).

جهت بررسی روایی محتوایی این پرسشنامه، مذاکرات مفصل و طولانی با روحانیون دفتر همکاری حوزه و دانشگاه صورت گرفت و پس از گفتگوی مفصل تغییرات مختصری در برخی از مؤلفه‌ها و پرسش‌های پرسشنامه صورت گرفت. سپس جهت ارزشیابی مواد آزمون و یافتن اشکال‌ها و ابهام‌های احتمالی در مواد آزمون، طی یک مطالعه مقدماتی پرسشنامه بر روی ۲۰ نفر از دانشجویان اجرا و از آنان خواسته شد تا ضمن پاسخ‌گویی به پرسشنامه نواقص احتمالی در شکل محتوای مواد را گزارش کنند. پس از جمع‌آوری پرسشنامه، نواقص موجود در برخی از مواد اصلاح و مواد نهایی برای آزمون مشخص شد. در مرحله بعد نیز روایی و پایایی مقیاس مورد ارزیابی قرار گرفت.

بدین منظور طی یک مطالعه مقدماتی، مقیاس تهیه شده که شامل ۸۰ سوال بود بر روی ۴۷۰ مرد بالاتر از ۱۶ سال که بطور تصادفی انتخاب شده بودند اجرا گردید. سپس از روش تحلیل عاملی برای پیدا کردن عوامل موجود در مقیاس، و از ضریب آلفای کرونباخ، روش دو نیمه سازی گاتمن و روش اسپیرمن - براون برای بررسی هماهنگی درونی پرسش‌ها استفاده شد.

تحلیل عاملی با استفاده از چرخش واریماکس^۱ نشان دهنده دو عامل کلی در مقیاس بود. عامل نخست به ابعاد تأمین کننده جهت‌گیری مذهبی می‌پردازد و موضوعاتی نظیر اعتماد به خداوند، روز جزا، اعتقاد به یاری مردم و نیازمندان، اعتقاد به وظیفه کار و تلاش برای سازندگی را در بر گرفته است و عامل دوم، عامل منفی در جهت‌گیری مذهبی است و فقدان مهار خود در مواجهه با گناه، عدم اعتقاد به خدمت مردم و وظیفه انسانی، و فقدان مراقبت از افکار را در بر می‌گیرد.

بدین ترتیب مقیاس جهت‌گیری مذهبی در نهایت با ۴۵ پرسش آماده گردید (۳۵ پرسش در تحلیل عاملی به دلیل دارا بودن بار عاملی کمتر از ۰/۴ حذف شدند).

هم چنین نتایج تحلیل آماری با استفاده از روش‌های گاتمن، اسپیرمن - براون و آلفای کرونباخ نشان دهنده ثبات و هماهنگی درونی مقیاس بود. ضرایب پایایی محاسبه شده از روش‌های دو نیمه سازی و اسپیرمن - براون برابر با ۰/۹۱ و با استفاده از روش آلفای کرونباخ معادل ۰/۸۵ است.

بطور کلی پژوهش فوق از این نظر که از ارزشیابی‌های صوری با استفاده از خود ارزیابی رفتارهایی نظیر خواندن نماز، رفتن به مسجد و امثال آن احتراز نموده و بر ارزیابی هسته‌های زیر بنایی اعتقادات دینی روی آورده است و جهت‌گیری مذهبی را بصورت رویکردی عمیقاً درونی ارزیابی می‌کند بسیار جالب توجه است. هم چنین استفاده پژوهشگر از الگو و مدلی منطبق با متون و منابع اسلامی بر اساس روابط انسان با خدا،

آخرت، دنیا، دیگران و خود از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش می‌باشد. با این وجود این پژوهش دارای نقایص جدی روش شناختی از جمله عدم گزارش روایی سازه که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان سنجی در مقیاس سازی است می‌باشد.

نیکخواه (۱۳۸۰) پژوهشی را تحت عنوان سنجش دین‌داری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش‌آموزان سال سوم پیش دانشگاهی شیراز) انجام داده است. پژوهشگر در بیان موضوع و طرح مسئله به موضوع مذهب و نقش آن اشاره دارد و به تعاریف مختلف درباره دین پرداخته است. سپس به کارکردهای مذهب و روش سنجش دین‌داری و نیز الگوی متغیر وابسته به ابعاد آن و هم چنین در مورد عوامل مؤثر بر تضعیف دین (عوامل بیرونی) و نیز عوامل درونی مؤثر بر کارکرد دین و موضوع علم‌گرایی در سطح نظام فرهنگی و شخصیتی و اجتماعی به نظرات صاحب‌نظران اشاره می‌کند. لازم به ذکر است که پژوهشگر در بررسی روش‌های سنجش دین‌داری به روش‌های مختلف از جمله اندازه‌گیری تک بعدی، اندازه‌گیری چند بعدی، مدل گلارک استارک اشاره کرده و در بیان تبیین‌های مختلف درباره دین از دیدگاه‌های مختلف از جمله عاطفه‌گرایان، دیدگاه جامعه شناختی، نظریه‌های معنا و دیدگاه کارکردگرایان سخن به میان آورده است. نیکخواه در بیان نظریه‌های مربوط به عوامل مؤثر به عوامل آموزشی (معلمان و نقش‌های آنان به نقش ابزاری معلم، نوع مدرسه، امکانات مدرسه و جو اجتماعی مدرسه) و نظریه منابع فرهنگی، نظریه منابع مالی، نظریه منابع اجتماعی، نظریه نقش سنتی مادران، نظریه بر چسب، نابرابری بین مناطق آموزشی، دیگران مهم، گروه مرجع، الویت‌های ارزشی و تعهد دینی، نیاز و وسایل ارتباط جمعی اشاره کرده است. فرایند و نتایج پژوهش او به شرح زیر است:

این پژوهشگر با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای ۲۱۱ نفر دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی و پیش دانشگاهی را انتخاب کرد و مورد بررسی قرار داد. از آنجا که متغیر وابسته در این پژوهش دین‌داری نوجوانان بوده است، پژوهشگر با رجوع به الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، چهار بعد اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی را به عنوان ابعاد دین‌داری مورد نظر قرار داده و آزمونی برای آن تهیه کرد.

بعد اعتقادی شامل ۶ ماده است که بر اساس مقیاس لیکرت نمره‌گذاری شده است. این بعد شامل ماده‌هایی نظیر «شیطان واقعاً وجود دارد، و من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم» است.

بعد تجربی نیز با ۶ ماده در مقیاس لیکرت اندازه‌گیری می‌شود. ماده‌هایی نظیر، بعضی اوقات ترس از خداوند به من دست می‌دهد، گاهی احساس می‌کنم که به خدا نزدیک شده‌ام در این بعد قرار می‌گیرند. بعد پیامدی از ۹ ماده در مقیاس لیکرت تشکیل شده که ماده‌هایی مانند با پدیده بد حجابی باید با قاطعیت برخورد کرد، و مذهب پاسخ کافی به نیازهای روحی بشر می‌دهد، را در بر می‌گیرد. است بعد مناسکی از ۷ ماده تشکیل شده است. ماده‌هایی مانند شرکت در نماز جماعت، شرکت در نماز جمعه، روزه گرفتن در این بعد قرار می‌گیرند. برای بررسی روایی و پایایی پرسشنامه از روایی صوری روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. بدین منظور ۲۸ پرسشی تنظیم شده به تعدادی از کارشناسان امور دینی داده و از آن‌ها خواسته شد تا نظرها و پیشنهادهای خود را در مورد آن ارائه دهند. سپس بر اساس اظهارهای این کارشناسان اصلاحات لازم در پرسشنامه اعمال شد (روایی صوری). به منظور بررسی پایایی پرسشنامه، ابتدا طی یک مطالعه مقدماتی

پرسشنامه روی دانش‌آموزان دو دبیرستان اجرا و سپس آلفای کرونباخ محاسبه شد ($\alpha = .87$) که نشان دهنده پایایی پرسشنامه بود.

نتایج نشان داد که دانش‌آموزان در بعد اعتقادی قوی‌تر از سایر ابعاد دین‌داری هستند (میانگین = $4/7$) و ضعیف‌ترین بعد دین‌داری آنان بعد مناسکی می‌باشد (میانگین = $2/9$). هم‌چنین مشخص شد که میانگین دین‌داری کل دانش‌آموزان برابر با $3/67$ می‌باشد که از حد متوسط بالاتر است. لازم به توضیح است که پایایی ماده‌های ابعاد دین‌داری بر اساس ضریب آلفای کرونباخ محاسبه و ضریب آلفای برابر با $.89$ مشاهده شد که نشانه پایایی کل پرسشنامه است. ضریب آلفای کرونباخ برای چهار بعد به تفکیک محاسبه شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد اعتقادی برابر با $.80$ بود. علاوه بر آلفای کرونباخ، برای تعیین پایایی ماده‌ها از ضریب همبستگی بین ماده‌ها نیز استفاده شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد تجربی برابر با $.72$ بود و همبستگی بین ماده‌های آن نیز قوی و معنادار بود ($p = .1$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد پیامدی برابر با $.81$ بود و همبستگی بین ماده‌های آن معنادار بود ($p = .1$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد مناسکی برابر با $.73$ درصد بود و همبستگی بین ماده‌های آن نیز بالا و معنادار بود ($p = .1$).

نتایج هم‌چنین نشان داد که بین دین‌داری و جنسیت رابطه معناداری وجود دارد. به عبارت دیگر، دین‌داری دختران بیش‌تر از پسران است. نتایج پژوهش مبین وجود رابطه مثبت و معنادار بین مشورت والدین با فرزندان و دین‌داری آنان بود. همبستگی بین مشورت اعضای خانواده با هم‌و دین‌داری نشان داد که بین این دو نیز رابطه مثبت و معنادار وجود دارد.

در مورد توجه به نظرات فرزندان و درک والدین از فرزندان نتایج نشان داد که هر چه والدین به فرزندان توجه بیشتری داشته باشند و آن‌ها را بیشتر درک کنند، دین‌داری آنان نیز بیشتر می‌شود. هم‌چنین رابطه متغیر صمیمیت خواهر و برادر با دین‌داری معنادار بود، یعنی دین‌داری پاسخ‌گویان با برقراری افزایش روابط صمیمانه‌تر با خواهر و برادرشان بیشتر می‌شود. بین رضایت از خانواده و دین‌داری فرزندان رابطه معنادار وجود داشت. به این معنا که هر چه میزان رضایت پاسخ‌گویان از خانواده‌هایشان بیشتر باشد، دین‌داری آن‌ها نیز بیشتر می‌شود. بر اساس نتایج پژوهش‌ها رابطه متغیر اختلاف بین اعضای خانواده با دین‌داری نشان می‌داد که هر چه اختلاف بین اعضای خانواده بیشتر باشد تأثیر منفی بیشتری بر روی دین‌داری فرزندان دارد و دین‌داری فرزندان کمتر می‌شد.

هم‌چنین یافته‌ها نشان داد معلمان بیشترین تأثیر را به عنوان، دیگران مهم، در نزد پاسخ‌گو روی دین‌داری دانش‌آموزان داشتند. در مورد تأثیر گروه مرجع میانگین‌ها نشان داد که بیشترین تأثیر را شخصیت‌های دینی روی دین‌داری پاسخ‌گویان داشتند. در مورد زندگی در کدام کشور نتایج نشان داد بیشترین تأثیر در بین متغیرهای مستقل مربوط به کشور ایران بود، یعنی کسانی که ایران را برای زندگی انتخاب کردند نسبت به بقیه دین‌دارتر بودند. هم‌چنین پاسخ‌گویانی که خدمت به مردم و جامعه را بعنوان هدف خود ابراز کردند، دین‌دارتر بودند. در مورد زندگی در خارج، همبستگی بین رفتن به خارج و دین‌داری پاسخ‌گویان نشان داد که بین این دو

متغیر رابطه معنادار موجود است و پاسخ‌گویانی که رفتن به خارج را به عنوان هدف خود ابراز نکرده‌اند، دین‌دارتر از کسانی بودند که هدفشان رفتن به خارج بود.

در مورد کمک به فقرا میانگین‌ها نشان داد که پاسخ‌گویانی که کمک به فقرا را ابراز کردند، دین‌دارتر از کسانی بودند که به آن اشاره نکردند. در مورد آرزوهای پاسخ‌گویان تفاوت میانگین نشان داد که بیشترین تأثیر در این مورد را آرزوی ظهور امام زمان داشت، یعنی پاسخ‌گویانی که ظهور امام زمان را آرزوی خود می‌دانستند دین‌دارتر از بقیه شناخته شدند.

بر اساس یافته‌های مطالعه، همبستگی بین مسافرت خارج و دین‌داری پاسخ‌گویان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد. بیشترین تأثیر را در این رابطه شهر مکه دارد، یعنی پاسخ‌گویانی که شهر مکه را برای مسافرت برگزیدند بیشترین دین‌داری را داشتند.

تأثیر دوستان و همکلاسی‌ها عامل دیگری بود که بر دین‌داری پاسخ‌گویان تأثیر داشت. هر چه شرکت دوستان در نماز جماعت بیشتر باشد، بر دین‌داری پاسخ‌گویان تأثیر مثبت تری دارد و هر چه دوستان مذهبی‌تر باشند پاسخ‌گویان نیز دین‌دارترند.

هم چنین بر اساس یافته‌ها هر چه والدین فرزندان‌شان را بیشتر به کارها و اعمال مذهبی تشویق کنند، پاسخ‌گویان دین‌دارترند. هم چنین همبستگی بین مذهبی بودن والدین و دین‌داری پاسخ‌گویان مثبت و معنادار بود. به این معنا که هر چه والدین مذهبی‌تر باشند، فرزندان‌شان نیز دین‌دارترند.

در زمینه ویژگی‌های مدرسه، بین جو اجتماعی - مذهبی مدرسه با دین‌داری پاسخ‌گویان رابطه مثبت و معناداری وجود داشت؛ یعنی هر چه جو مدرسه مذهبی‌تر باشد، دین‌داری دانش‌آموزان نیز بیشتر است. در مورد روابط بین نوع مدرسه و دین‌داری پاسخ‌گویان یافته‌ها نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد و دانش‌آموزان مدارس غیر انتفاعی دین‌داری کمتری نسبت به دانش‌آموزان مدارس دولتی دارند.

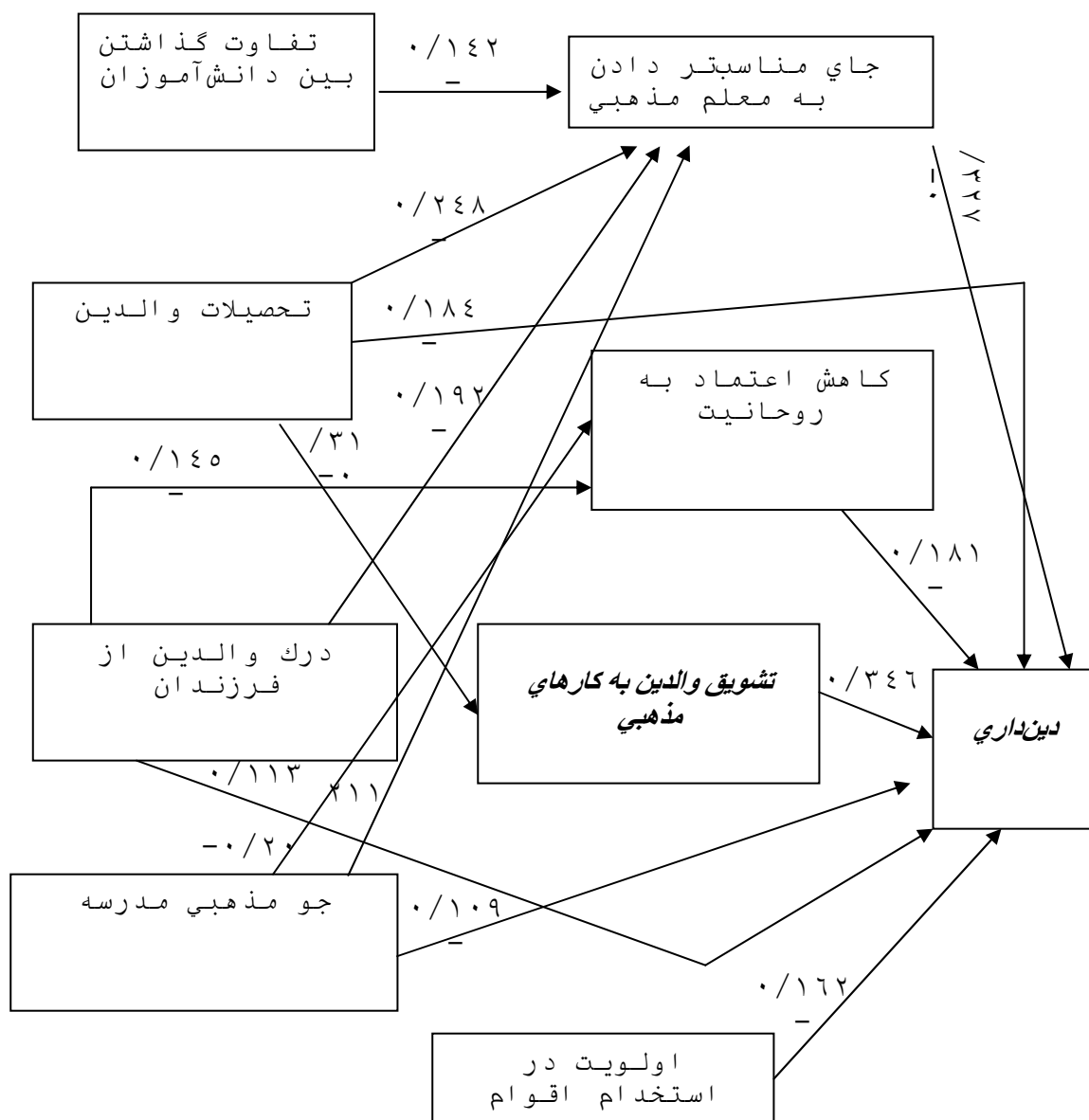
در مورد همبستگی موقعیت جغرافیایی مدرسه و دین‌داری پاسخ‌گویان مشاهده شد که پاسخ‌گویان مدارس واقع در جنوب شهر (ناحیه ۴ و ۳) دین‌داری بیشتری نسبت به پاسخ‌گویان مدارس شمال شهر (ناحیه ۱ و ۲) دارند.

هم چنین بر اساس یافته‌های مطالعه همبستگی بین رفتار محترمانه معلم و دین‌داری دانش‌آموزان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه مثبت و معنادار وجود دارد. یعنی هر چه برخورد و رفتار معلمان با دانش‌آموزان محترمانه‌تر باشد، میزان دین‌داری دانش‌آموزان بیشتر است. همین امر در مورد پایبندی معلمان به مذهب وجود داشت. یعنی هر چه معلمان پایبندی بیشتری به مذهب داشتند و دانش‌آموزان را بیشتر به مذهبی بودن تشویق می‌کردند، دین‌داری دانش‌آموزان بیشتر می‌شد.

یافته‌ها نشان داد که تفاوت قائل شدن بین دانش‌آموزان تأثیر منفی بر دین‌داری آنان دارد. اما چگونگی خطاب کردن معلم به دانش‌آموز و نیز تفاوت قائل شدن بین ایشان رابطه معناداری با دین‌داری آن‌ها نداشت. هم چنین پاسخ‌گویانی که برنامه‌های تلویزیونی ماهواره را تماشا نمی‌کردند، دین‌داری بیشتری نسبت به کسانی داشته که به برنامه‌های ماهواره نگاه می‌کردند. رابطه تماشای ماهواره با ابعاد دین‌داری نیز نشان داد که پاسخ‌گویانی که

ماهواره نگاه نمی‌کردند، در هر چهار بعد دین‌داری، نسبت به کسانی که ماهواره می‌دیدند دین‌داری بیشتری داشتند. لازم به ذکر است که پژوهشگر در پایان با استفاده از روش آماری تحلیل مسیر^۱ الگوی را در زمینه عوامل مختلف تأثیر گذار بر دین‌داری ارائه کرده است. این الگو را در شکل شماره ۷ مشاهده کنید. به طور کلی، اگر چه گزارش از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه دین‌داری (روایی و پایایی) نسبتاً خوب بوده است، اما پژوهش در تدوین ماده‌های پرسشنامه و انتخاب الگوی برای ابعاد دین‌داری به پرسشنامه‌های قبلی (داخلی و خارجی) استناد کرده است و به متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم رجوع نکرده است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش بررسی رابطه دین‌داری با متغیرهای مختلفی نظیر صمیمیت اعضای خانواده، تشویق والدین به کارها و اعمال مذهبی، جو مذهبی مدرسه، اختلاف اعضای خانواده، رفتار تبعیض آمیز معلمان، نظارت و درک والدین نسبت به فرزندان، نقش دوستان و همکلاسی‌ها، مذهبی بودن والدین و تماشای ماهواره است که در پژوهش‌های پیشین کمتر به این موضوعات پرداخته شده است. هم چنین ارائه الگویی از متغیرهای تأثیرگذار بر دین‌داری یکی دیگر از نقاط مثبت این پژوهش می‌باشد که می‌تواند راهگشای پژوهشگران علاقه‌مند به مطالعات دینی برای ارائه الگوهای مبتنی بر الگوهای فرهنگی - مذهبی کشورمان باشد.

$R^2 = ۰/۶۲$ درصد

شکل ۴. مدل دین‌داری بر اساس تحلیل مسیر (نسخه ۱۳۸۰)

ساخت آزمون باور دینی و هنجاریابی آن برای دانش آموزان سال سوم دبیرستان‌های شهر تهران عنوان پژوهش دیگری است که **معتقد لاریجانی (۱۳۸۱)** انجام داده است. این پژوهشگر در قسمت مبانی نظری به بررسی روش‌های دین پژوهی پرداخته است. در این بخش به روش دین پژوهی تطبیقی به عنوان روشی که در آن با مقایسه تطبیقی آموزه‌های ادیان مختلف وجوه مشترک و تمایز آن‌ها را استخراج می‌کند، اشاره دارد.

مراحل ساخت و هنجاریابی آزمون باورهای دینی توسط این پژوهشگر با استفاده از طرح پژوهشی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) به شرح زیر می‌باشد: ابزار مورد استفاده در این پژوهش آزمون باورهای دینی است که از دو قسمت اصلی و اضافی تشکیل شده است. قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ ماده در خصوص اصول اعتقادات (توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت) و اخلاق و احکام بوده و قسمت تکمیلی آن دارای ۷ پرسش کلی به صورت گمانه‌سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگان و آشنایان دانش‌آموز را نسبت به رفتارها و باورهای دینی او مطرح می‌کند.

فرم اولیه این پرسشنامه شامل ۵۱ پرسش بود که با توجه به پیشینه موجود درباره سنجش باور دینی، متون و منابع اسلامی، ملاحظه پرسشنامه‌های دیگر و مذاکره با برخی صاحب نظران حوزه و دانشگاه تهیه و تدوین شده است. طی مطالعه مقدماتی این پرسشنامه روی ۵۰ نفر از دانش آموزان سال سوم دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه اجرا شد و سپس بر اساس نتایج آن پرسشنامه مذکور بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شد (کاملاً موافقم=۵ و کاملاً مخالفم=۱). در مطالعه مقدماتی هم چنین پایایی پرسشنامه از طریق محاسبه آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵ مشاهده شد که نشان دهنده پایایی پرسشنامه بود. روایی پرسشنامه نیز از طریق ارائه شش پرسش گمانه‌سنجی به آزمودنی‌ها و محاسبه ضریب همبستگی بین نمرات دین‌داری آنان و این شش پرسش گمانه‌سنجی محاسبه شد. نتایج نشان دهنده روایی پرسشنامه بود. هم چنین همبستگی بین تک‌تک پرسش‌ها پرسشنامه با کل نمره کل پرسشنامه محاسبه شد که نتایج مبین همبستگی مثبت معناداری بود (از ۰/۳۲ تا ۰/۷۸). این امر نیز نشان دهنده روایی پرسشنامه است.

در مرحله بعد با توجه به اصول عقاید اسلامی (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد) و با توجه به مجموعه تعلیمات اسلامی پرسشنامه اولیه به ۷ حیطه موضوعی تقسیم بندی شد. این کار با استفاده از همبستگی هر پرسش با کل پرسشنامه و تحلیل عاملی انجام گرفت. تحلیل عاملی، هفت عامل توحید (۱۱ پرسش)، نبوت (۴ پرسش)، معاد (۴ پرسش)، عدل (۳ پرسش)، امامت (۵ پرسش)، اخلاق (۱۰ پرسش) و احکام (۳ پرسش) را مشخص کرد. هم چنین تعدادی از پرسش‌های ضعیف به دلیل همبستگی پایین از پرسشنامه حذف شدند. بدین ترتیب پرسشنامه نهایی با ۴۰ پرسش که بر اساس طیف لیکرت (۵ درجه‌ای) نمره‌گذاری شده بود روی تعداد ۶۲۶ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان تهرانی که با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای مرحله‌ای انتخاب شده بودند، اجرا شد. برای بررسی روایی سازه پرسشنامه نهایی نمرات دو گروه از پسران و دختران دانش‌آموز مقایسه شد. گروه اول شامل دانش‌آموزان دختر و پسری بود که به مدارس مذهبی و گروه دوم مشتمل بر دانش‌آموزان دختر و پسری بود که به مدارس معمولی می‌رفتند. مقایسه نمرات این دو گروه در آزمون دین‌داری

نشان دهنده تفاوت معنادار این دو گروه هم برای سنج‌های اصلی پرسشنامه و هم برای بخش تکمیلی پرسشنامه (گمانه‌سنجی) بود ($p=/.1$) این امر بیانگر روایی سازه پرسشنامه بود.

به منظور بررسی روایی سازه پرسشنامه از روش تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده ۷ عامل (توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت، اخلاق و احکام) بود. نتایج تحلیل عاملی تأییدی نیز نشان دهنده همبستگی بالای پرسش‌ها با عامل‌های مربوط بود. این امر به نوبه خود نیز نشان‌های از روایی سازه پرسشنامه است.

نتایج نشان داد که بین دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر میزان دین‌داری تفاوت معناداری وجود دارد ($p=/.5$ و $t=2/64$). به عبارت دیگر، دختران نسبت به پسران نمرات بالاتری در آزمون دین‌داری به دست آوردند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش ارائه الگوی از دین‌داری با ابعاد هفت‌گانه مطابق با اصول دین اسلام و تعلیمات اسلامی می‌باشد. هم‌چنین گزارش پژوهشگر از ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه کامل بوده است. به طور کلی، این آزمون می‌تواند به عنوان ابزاری مناسب برای سنجش باور دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستانی در تهران مورد استفاده قرار گیرد. اما به دلیل این که پژوهش فقط بر روی یک مقطع و یک پایه خاص تحصیلی انجام شده است نمی‌توان از این ابزار برای سنجش میزان دین‌داری سایر مقاطع و پایه‌ها استفاده کرد.

شریفی (۱۳۸۱) نیز در پژوهشی تحت عنوان «بررسی رابطه نگرش دینی با سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز» ۴۰۰ نفر از دانشجویان دختر و پسر را با استفاده روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب و مورد مطالعه قرار داد. این پژوهشگر به طور مفصل به بررسی دین از دیدگاه اسلام، تعریف دین، تاثیر دین و ایمان بر سلامت جسم و روان، روان‌شناسی دین، اسلام و روان‌شناسی دین از دیدگاه روان‌شناسان، عوامل موثر بر دین‌داری فرد، نظریه‌های مربوط به دین و عوامل دینی از دیدگاه روان‌شناسان پرداخته است. او در این زمینه نظریه آلپورت، نظریه آلن و اسپیکا و نظریه بتسون، شون راد و ونس را تشریح کرده است.

ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش عبارتند از: (۱) سنج دین‌داری مسلمانان، (۲) پرسشنامه نگرش سنج مذهبی جهت اعتباریابی؛ (۳) پرسشنامه سلامت عمومی گلدبرگ، (۴) پرسشنامه افسردگی بک (۵) پرسشنامه اضطراب عمومی اهواز؛ (۶) پرسشنامه پرخاشگری اهواز و (۷) پرسشنامه شکیبایی. پرسشنامه سنجش دین‌داری مسلمانان، پرسشنامه‌ای است که سراج‌زاده (۱۳۷۷) بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) تهیه و تدوین شده است.

در این پژوهش روایی پرسشنامه از طریق محاسبه همبستگی نمرات آن با آزمون نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) بررسی شد. ضریب همبستگی آن برابر با $.45$ به دست آمد که در سطح $p=/.1$ معنادار بود. این ضریب نشان دهنده روایی پرسشنامه مورد نظر می‌باشد. جهت بررسی پایایی پرسشنامه سنجش دین‌داری از روش محاسبه ضریب آلفای کرونباخ و دونیمه کردن استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ

برای ابعاد پرسشنامه به ترتیب برابر با ۰/۶۲، ۰/۵۶، ۰/۶۶ و ۰/۷۹. و ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه برابر با ۰/۷۸. بود. این ضرایب در سطح $p < ۰/۰۱$ معنادار بودند که نشان دهنده پایایی پرسشنامه می باشد.

پژوهشگر پرسشنامه نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) را نیز روی آزمودنی‌ها اجرا کرده است. این پرسشنامه شامل ۴۰ پرسش در حیطه‌های موضوعات عبادات، اخلاقیات، ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی رفتار انسان، مباحث اخلاقی و اجتماعی و جهان بینی و باورها و علم و دین می باشد. این پرسش‌ها روی مقیاس لیکرت نمره‌گذاری می شوند. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای آن‌ها محاسبه شد ($\alpha = ۰/۹۳$). این نتایج با نتایج آلفای کرونباخ به دست آمد توسط خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) مقایسه شد ($\alpha = ۰/۹۵$). لازم به توضیح است که پایایی و روایی سایر ابزارهای پژوهش توسط پژوهشگر به طور کامل ذکر شده است که به دلیل مفصل بودن و عدم ارتباط با آزمون‌های سنجش دین داری از ذکر آنان خودداری می شود.

نتایج نشان داد که بین نگرش دینی و اختلال در سلامت عمومی دانشجویان رابطه منفی و معناداری وجود دارد. به این معنا که با افزایش سطح نگرش دینی دانشجویان، سطح اختلال روانی و روان تنی آن‌ها و اختلال در کارکرد اجتماعی آنان کاهش می یابد.

هم چنین مشاهده شد که بین نگرش دینی و سه بعد اعتقادی، عاطفی و پیامدی آن با افسردگی رابطه معناداری وجود دارد. به بیان دیگر، هر چه نمرات دانشجویان در سه بعد مذکور بالاتر باشد، نمرات افسردگی آنان پایین تر است.

از سوی دیگر، نتایج نشان دهنده رابطه منفی و معناداری بین پرخاشگری با نگرش دینی دانشجویان است. رابطه بین اضطراب دانشجویان و نگرش دینی آنان نیز منفی و معنادار بود و رابطه بین شکیبایی دانشجویان و نگرش دینی آنان مثبت و معنادار بود. به این معنا که هر چه سطح دین داری دانشجویان بالاتر باشد، میزان شکیبایی آنان نیز بیشتر است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش سنجش ارتباط دین داری با متغیرهای مختلف از جمله سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی است که از مؤلفه‌های مهم سلامت روانی هستند. استفاده پژوهشگر از ابزارهای ساخته شده توسط سایر پژوهشگران بدون هیچگونه تغییر یا اصلاحی در آن نیز از نقاط ضعف این پژوهش است.

بیان زاده (۱۳۸۱) با هدف بررسی کارآمدی درمان شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارو درمانی و مقایسه آن با درمان دارویی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی در درمان اختلال اضطرابی و سواس - بی اختیاری، تعداد ۱۵ بیمار مبتلا به این اختلال را که دارای زمینه‌های مذهبی بودند (۵ مرد و ۱۰ زن) به طور تصادفی در سه گروه جای دارد: (۱) درمان با روش‌های شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارو درمانی؛ (۲) درمان دارویی به تنهایی، (۳) درمان شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی.

این پژوهشگر برای تعیین مذهبی بودن بیماران از پرسشنامه پایبندی مذهبی استفاده کرد. سایر ابزارهای مورد استفاده این پژوهشگر پرسشنامه اضطراب، بک افسردگی بک و مقیاس سواس - جبری یل - براون بود.

پژوهشگر ضمن اشاره به نقش مذهب در سلامت جسمی و روانی افراد پژوهش‌های تجربی خارجی و داخلی انجام شده در این زمینه را مطرح کرده و به معرفی فنون مذهبی مورد استفاده در روان‌درمانگری از جمله نماز، نیایش، گذشت و بخشایش و مراقبه پرداخته است.

شایان ذکر است که تکنیک‌ها و فنون مذهبی به کار گرفته شده توسط این پژوهشگر عبارت بودند از: استفاده از مفهوم و به کارگیری دعا، ذکر، مفهوم و به کارگیری شکر و مثبت‌نگری و اسوه‌گزینی. نتایج نشان داد که درمان‌های ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی در کاهش علائم اضطراب مؤثر بوده است اما بین درمان‌های ترکیبی تفاوت معناداری وجود نداشته است.

هر سه نوع درمان در کاهش علائم افسردگی بیماران موفق بوده، ولی درمان‌های ترکیبی شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی در مقایسه با دو روش دیگر کارآیی بالاتر را دارا بوده است به طوری که کاهش علائم افسردگی در گروه شناخت - رفتار درمانگری توأم با دارودرمانی به طور معناداری بیش از دو گروه دیگر بوده است. هم‌چنین هر سه نوع درمان در کاهش علائم وسواسی بیماران موفق بوده است ولی درمان‌های ترکیبی شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی نسبت به دارودرمانی به تنهایی تاثیر بیشتری را دارا بودند. هر دو درمان ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی کارآیی بیشتری را در درمان باورها و نگرش‌های ناسالم دارا بودند. در مجموع بین دو نوع درمان ترکیبی یعنی درمان شناختی - رفتاری مذهبی توأم با دارو درمانی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی هیچگونه تفاوت معناداری از نظر کارآیی در درمان افسردگی، اضطراب، باورها و نگرش‌های ناسالم و علائم وسواسی مشاهده نشد. قابل ذکر است که پژوهشگر به ساخت هیچ‌گونه مقیاس دین‌داری و یا نگرش مذهبی نپرداخته است و صرفاً رابطه بین درمان‌های مختلف را با اختلال وسواس - بی‌اختیاری سنجیده است.

با مطالعه دقیق‌تر پژوهش‌های پیش گفته مشخص می‌شود که هر یک از آن‌ها از جهاتی قابل نقد و بررسی بودند. برخی از آن‌ها از نظر ویژگی‌های روش شناختی از جمله ضعف در گزارش کامل ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارها و مقیاس طراحی شده جهت سنجش دین‌داری به خصوص روایی و پایایی ابزارها، و پاره‌ای از بُعد این که پژوهشگران برای تهیه و تدوین مقیاس دین‌داری از الگوهای غیر اسلامی و عمدتاً از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و یا پرسشنامه آپورت (۱۹۶۷) استفاده کردند. هم‌چنین تاکنون هیچ یک از پژوهشگران یک الگوی منسجم ارائه نداده‌اند که بر اساس مبانی نظری اسلامی ابزاری ساخته و در سطح وسیعی اجرا شده باشند. در ضمن از آنجایی که هدف اصلی برخی از پژوهشگران ساخت مقیاس دین‌داری نبوده است که بررسی رابطه نگرش مذهبی و یا دین‌داری را با متغیرهای دیگر از جمله سلامت روان سنجیده‌اند، بنابراین به رفع اشکالات روش شناختی و یا شیوه اجرا و برقراری امنیت روانی پاسخ‌گویان جهت ارائه پاسخ صحیح واقعی خود نپرداخته‌اند. برخی از مقیاس‌ها هم ابعادی از دین‌داری را سنجیده‌اند و ابعاد دیگر در نظر نگرفته‌اند. به عنوان مثال یا عمل و رفتار و یا نگرش و باور را سنجیده‌اند و کلیت دین را مورد سنجش قرار نداده‌اند. ضمناً بسیاری از مقیاس‌های ساخته شده نمونه کوچکی از جمله یا منطقه‌ای از آموزش و پرورش و یا یک یا چند دانشگاه را انتخاب کرده و پرسشنامه‌های خود را اجرا کرده‌اند که قابل تعمیم به سایر اقشار جامعه نمی‌باشد. برخی از مقیاس‌ها نیز بر متون اسلامی تأکیدی نداشته‌اند و بررسی کارشناسانه نیز روی گویه‌های پرسشنامه‌ها انجام نشده است. در نهایت برخی از مقیاس‌های پیش گفته نیز

از مقیاس های قبلی استفاده نموده اند بدون اینکه اشکالات آنها را بر طرف نموده باشند. از این رو، در پژوهش خدایاری فرد و همکاران (۱۳۸۲) پژوهشگران در پی آنند که بر اساس قرآن و سایر متون دینی، مبانی نظری مقیاس مورد نظر خود را مدوّن کرده و نیز با در نظر گرفتن ابعاد اساسی، شناختی، عاطفی و رفتاری به تعریف دین و دینداری بپردازند و با ارائه الگویی اسلامی، مؤلفه های دینداری را آماده سازند. سپس دو پرسشنامه موازی بر اساس آیات و روایات اسلامی و مؤلفه های مذکور را برای سنجش دینداری دانشجویان کشور تهیه کنند؛ به گونه ای که فاقد ضعف های پیش گفته باشد.

- Allport, G., & Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 423-443.
- Glock, C, & Stark, R. (1965). *Religion and society in Tension*. Chicago: Rand McNally.
- Lazarus, A. A. (1981). *The practice of multimodal therapy*. New York: McGraw-Hill.
- Loving, R. J. (1984). *Working with religious issues in therapy*. New York: Jason Aronson.
- Pouryoussefi, .(1984). *College Impact of Religiosity of Muslim Students Studying in united states*. PhD Dissertation, Kalamazoo, Michigan.
- Seller, R. (1998). *Religion and the Clinical practice of Psychology*. Washington DC: American psychological Association.
- Worthington, E. L. (1989). Religious faith across the life span. *Journal of Counselling psychology*, 17, 555-612.

آذربایجان، مسعود (۱۳۸۰). *آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی بالینی، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

آرین، خدیجه (۱۳۷۸). *بررسی رابطه دین‌داری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا*. پایان‌نامه برای دریافت دکتری روان‌شناسی عمومی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه علامه طباطبایی.

اکبری، جابر و پارسا، کی‌آرش (۱۳۷۹). *بررسی طرز تلقی و نگرش جوانان نسبت به دین*. گزارش مرحله اول، گروه پژوهشی علوم رفتاری معاونت پژوهشی جهاد دانشگاهی استان فارس، ارشاد اسلامی فارس.

باقری، خسرو؛ خسروی، زهره و اسکندری، حسن (۱۳۷۸). *ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل‌سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی*. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران.

بهرامی، احسان (۱۳۸۰). *بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی*. مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، سال سی‌ویکم، شماره ۱، صفحات ۶۷ تا ۹۰.

بیان‌زاده، سید اکبر (۱۳۸۱). *بررسی اثربخشی درمان شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی در بهبود مبتلایان به اختلال اضطرابی (وسواسی - جبری)*. گزارش پایایی طرح پژوهشی. دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی ایران، قطب علمی آموزشی - پژوهشی انستیتو روان‌پزشکی تهران.

جان‌بزرگی، مسعود (۱۳۷۸). *بررسی اثربخشی روان‌درمانگری کوتاه مدت «آموزش خودمهارگری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی (اسلامی) بر مهار اضطرات و تنیدگی*. پایان‌نامه دکتری روانشناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

خدایاری فرد، محمد، فقیهی، علی‌نقی، غباری بناب، باقر، شکوهی یکتا، محسن و به‌پژوه، احمد (۱۳۸۲). *ساخت و هنجاریابی مقیاس دینداری در جامعه دانشجویان کشور، مقاله ارائه شده در همایش مبانی نظری و روانسنجی مقیاسهای دینی*. دانشگاه تهران، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، موسسه روانشناسی و علوم تربیتی.

خدایاری فرد، محمد و همکاران (۱۳۷۸). تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان. گزارش نهایی طرح پژوهش، با پشتیبانی اجرایی دانشگاه صنعتی شریف.

رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). *دانشگاه، دین و سیاست*. دانشگاه تربیت معلم.

سراج‌زاده، حسین (۱۳۷۷). *نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن*. فصلنامه نمایه پژوهش، شماره ۷-۸، صفحه ۱۰۵ تا ۱۱۸.

شریفی، طیبه (۱۳۸۱). *بررسی رابطه نگرش دینی با سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز*. پایان نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی عمومی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز.

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۸). *دین‌داری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز*. وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی.

طالبان، محمدرضا (۱۳۷۹). *دین‌داری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز*. معاونت پرورشی وزارت آموزش و پرورش.

طهماسبی پور، نجف و کمانگیری، مرتضی (۱۳۷۵). *بررسی ارتباط نگرش مذهبی با میزان اضطراب، افسردگی و سلامت روانی گروهی از بیماران بیمارستانهای شهدای هفتم تیر*. گزارش نهایی طرح پژوهشی اجرا شده زیر نظر مجتمع آموزشی، پژوهشی و درمانی رسول اکرم (ص)، تهران.

علوان آبادی، سید احمد (۱۳۵۲). *مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستان‌های اسلامی و غیر اسلامی*. پایان نامه کارشناسی ارشد روانشناسی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

گلریز، گلشن (۱۳۵۳). *پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی*. پایان نامه کارشناسی روانشناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

گلزاری، محمود (۱۳۷۸). *تهیه ابزارهایی جهت سنجش عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دین‌داری و حیا با ویژگی‌های شخصیتی و سلامت روان*. گزارش نهایی طرح پژوهشی. دانشگاه علامه طباطبایی، تهران.

معتقد لاریجانی، محمد (۱۳۸۱). *ساخت آزمون باور دینی و هنجاریابی آن برای دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های شهر تهران*. پایان‌نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد، رشته روان‌سنجی، دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز.

نیکخواه، هدایت‌اله (۱۳۸۰). *سنجش دین‌داری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی شیراز)*. پایان‌نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد پژوهشگری اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی.